

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	6
'Aho	Pulelulu, 26 Mē 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
06/2021 FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O
TONGA**

'Aho: Pulelulu 26 Me, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022 • Fakamatala Patiseti 2021/2022 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko ‘a e peesi

Fale Alea 'o Tonga	6
Ui ‘o e Fale.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	6
Visone mo e Misiona ‘a e Potungaue Toutai.	7
Fakamo’oni’i ‘oku lahi e ngūfeke ‘i he potutahi ‘o Tonga ni.	8
Ola lelei ma’u mei he tofe ne hū atu ki Hawaii.	8
Fokotu’utu’u ke faama’i e uloula’āvai.....	8
Kamata toutai’i ‘o e mokohunu ‘i Me ki he ‘aho 30 Sepitema.....	9
Fiema’u ha Fale fo’u vaka ma’a Ha’apai.....	9
Peseti ‘e 57 e Patiseti ‘a e Potungaue Ngoue ki he vāhenga pe.	10
‘Osi kamata ngaue va’a misini ‘a e Potungaue Ngoue	11
Feinga ke toe hiki hake tautea ki he faito’o konatapu.....	11
Fiema’u ke langa ha loki ‘e 40 ‘i Tolitoli ke tauhi ai e kau uesia faka’atamai.	12
Tali ‘e he Kapineta ke langa e Fakamaau’anga Fo’ou.....	13
Lele ngaue langa pilisone ‘i ‘Eua.....	13
Ngaahi Polokalama lalahi ‘e 4 ‘a e Potungāue Ako.....	13
Ngaahi Va’a Ngaue kehekehe ‘a e Potungāue Ako.	14
Tali ‘a e Tu’utu’uni <i>Regulation</i> ke lesisita ‘a e kau faiako.	15
Lolotonga lele ngaue ki hono lesisita e kau faiako.	16
Ngaahi Ngāue ki he Foomu 1 na’e fokotu’u ‘i he ta’u ni	16
Faka’atā pe ‘a e ako’anga ngaahi siasi ke ‘i ai ‘enau foomu 1 mo e 2.....	16
Hoko atu ki hano vakai’i e palani ta’u 15 hoko mai ‘a e Potungaue Ako.....	17
Lao Fakaangaanga ki hono fokotu’u ‘o e ‘Univesiti Fakafonua.....	18
Me’a ‘a e Minisita Mou’i fekau’aki mo e palani ngāue ‘ene potungaue	19
Tokoni ‘a ‘Aositelelia ki he polokalama huhu malu’i	20
15.7 miliona ki he ngaahi naunau ‘a e potungaue.....	22
Fakafuofua ki he toko 600 tupu pekia he ta’u mei he NCDs	23
Fokotu’utu’u ke fakalelei’i ‘a e Falemahaki ‘i ‘Eua mo Niuafu’ou.....	25
Kole e ‘ova taimi ‘a e ni’ihi ‘oku nau kau ki he polokalama huhu malu’i.....	26
Fiema’u 5 kilu ki hono fakangaue ‘o ha kau mataotao (<i>specialist</i>) ‘e toko 3.....	26
Hiki e Patiseti ‘a e Potungaue Mo’ui mei he 70.64 ki he 77.96 miliona.	27
Polokalama lalahi ‘e 6 ‘i he malumalu ‘o e potungaue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.	28
Hokohoko atu hono fakafolau e kau ngaue toli ki ‘Aositelelia.....	30
Faka’amu ke fakakakato e ngaahi tukui motu he misini faka’ata koe’uhi ko e sivi mo’ui lelei.....	30
Visone ‘a e Potungaue Takimamata ‘a Tonga.	31

Fokotu'u kau memipa fo'ou ki he TTA (Poate Pule Takimamata)	32
Ke tanu mo valitā e hala pule'anga he ngaahi vahenga 'e 17	32
Tuku ki tu'a hono tokanga'i mo monomono 'o e ngaahi hala	32
Fakaivia e ngaahi kautaha langa iiki	33
Va'a Fakamatala 'Ea	34
Kakato e feinga ako e toko 8 'i he mala'e 'o e fakamatala 'ea.	34
Polokalama ako 'i he ngaahi kolo fekau'aki mo e fakamatala'ea.....	35
Kaveinga ngāue lalahi 'e 3 'i he Va'a ki he Ma'u'anga Ivi	36
Ko e va'a ki he ma'u'anga Fakamatala.....	37
Va'a ki hono tokangaekina ngaahi Fakatamaki Fakaenatula	37
Lao ki he Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki	38
Ko e va'a ki he 'Atakai.	38
Kei hokohoko atu pe ngaue ki he tangikē vai.	38
Lava pe 'e kau ngaue Tonga he Potungaue ke faile tu'u'anga satelaite.....	39
Palani ngāue 'a e 'Ofisi Palasi	41
Palani Ngāue ki he Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	42
Palani Ngāue 'a e Potungaue ki Muli.....	44
Palani ngāue 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia.....	46
Kelesi	49

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu 26 'o Me, 2021

Taimi: 1000-1005 Pongipongi.

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea : Mālō e laumālie Hou'eiki. Kole ke tau hiva e Lotu 'a e 'Eiki.

(*Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'i hono hiva'i e Lotu 'a e 'Eiki*)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Ui 'o e Fale.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ni 'aho Pulelulu 26 Me 2021.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tamate Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana ...

<008>

Taimi: 1005-1010

(hoko atu tali ui)

Kalake Tēpile: ...Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Losaline Ma'asi. Sea ngata'anga ē tali ui. Ko e poaki 'oku kei hoko atu e poaki e 'Eiki Tokoni Palēmia pehē kia 'Eiki Nōpele Vaha'i mo Sione Vuna Fā'otusia. Ko Semisi Kioa Lafu Sika 'oku toki ma'u 'ene poaki tengetange ki 'aneafi pea mo e 'aho ni. Veivosā Taka na'e ma'u 'ene poaki toki me'a tōmui. Ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa ko ia na'e 'ikai ke tali ui 'i ai e tuí 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Fakatapu ki he 'Afió 'a e Ta'ehāmai hotau Lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga Kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki kou fiefia ke u talitali lelei kimoutolu he pongipongi ni ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he Komiti Kakatō. Pea 'oku hangē pē

ko e me'a 'oku mou mea' i 'oku hokohoko lelei pē tataki he Sea 'o e Komiti Kakatō 'etau ngāue. 'Ikai toe ai ha me'a fo'ou he pongipongi ni Hou'eiki kole atu pē ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi, fakalaumālie lelei e, hotau ki'i fonua ko Tonga kei lākoifie lelei pē Hau 'o Tonga kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'amohefo. Tapu atu 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele, Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu mo e Tonga kotoa kapu e tala fakatapu ko e ngata hē 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, kou talitali lelei kimoutolu Hou'eiki 'o e pongipongi ni tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi kei fakalaumālie lelei 'a e Fale ni kei toka lingolingo 'ene tauhi 'i hotau ki'i fonua ni. Ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai. Hoko atu ki he 'etau ngāue 'ikai ke u toe fakalōloa kou toki fakatokanga' i hifo ko 'etau 'asenita ngāué 'oku potungāue 'e ua 'a e 'Eiki Minisitā na'e toki me'a 'aneafi ko ia ai kou toe 'oatu ho toe ki'i miniti 'e 10 ko e ki'i taimi lavea ke ke me'a ai ke fakakakato ho'o, me'a mai.

'Eiki Mnisita Toutai: Tapu pē ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō ho'o laumālie kei ma'u pē e fatongia 'a e Feitu'una he pongipongi fakakoloa ko eni. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā Hou'eiki 'o e ...

<009>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Minisitā Toutai: ... Kapinetí, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele 'a e kakaí, fakatapu atu ki he Fakafofonga e Kakaí kae 'uma'ā 'etau kau ngāué. Pea kole pē Sea ke u fakamalumu atu pē 'i he lotu 'a e 'Eiki na'e kamata'aki 'a 'etau fakataha he pongipongi fakakoloa ko eni 'Eiki Sea. Sea ko u fakamālō atu pē ki he Feitu'una hono toe tuku mai ha taimi ki he motu'á ni. Hangē ko ē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Sea 'oku toe tuku mai e ki'i miniti 'e 10. Sea 'ikai ke u toe fakalōloa kae tuku pē mu'a Sea ke u lave atu pē mu'a Sea ki he fanga ki'i me'a ko eni mei he toutai. Pea 'oku ou tui ko 'ene lava pē ia Sea fakatatau pea mo e palani ngāue ko ē 'a e toutai 'Eiki Sea.

Visone mo e Misiona 'a e Potungāue Toutai.

Sea ko e vīsone foki 'a e potungāue ko eni ke ma'u ha tu'unga faka'ekonōmika, fakasōsiale, ko e 'ātakai 'oku fakapotopoto ki he toutai pea ke tokoni ke sai ange 'a e tu'unga mo'ui ma'á e kakai Tonga kotoa. 'A ia ko e vīsone eni ia Sea. 'A ia ko 'emau, ko e vīsone 'oku 'osi mahino pē ia ki he kakai 'o e fonuá kae 'uma'ā e Hou'eiki.

Ko e misiona e potungāué. Ke fakahoko 'a e founa ngāue lelei mo taimi totonu 'oku makatu'unga 'i he faitotonu, ngāue fakataha mo fakapolofesinale. Ko e me'a mo'oni eni Sea. Ko e founa ia 'oku mei totonu ke mei ngāue'aki pē, 'ikai pē ngata 'i he potungāue fakalukufua, sōsaieti a'u ki he ngaahi fāmilí 'Eiki Sea. 'Oku mahu'inga ke 'i ai e me'a ko eni ko e faitotonu mo ngāue fakataha. Pea fetaliui'aki e, ha tamai mo ha fa'ē pē ko ha potungāue, Minisitā mo e CEO mo e kau ngāué mo e fakaloto fakapotungāué 'Eiki Sea.

Fakamo'oni'i 'oku lahi e ngūfeke 'i he potutahi 'o Tonga ni.

Sea na'a ku 'osi lave foki 'aneafi fekau'aki pea mo e toutai ko ē tahi lolotó pea mo e valu. 'Oku 'i ai mo e toutai ki he ngaahi palú 'Eiki Sea. Sea 'oku 'i ai e toutai 'e taha ka ko u lotó pē ke fakahā ke mea'i he Fale ni kae 'uma'ā e kakai e fonuá ko hono toutai'i ko ē ngūfeké. Kuo 'osi fai e savea pea na'e kamata pē eni ia mei he kau Minisitā kimu'á 'o faka'osi mai ki he motu'á ni. 'Io kuo 'osi fakamo'oni'i ko e ngūfeké 'oku lahi ka ko e ki'i me'angāue ko ē ke puke 'aki 'a e fa'ahinga toutai ko eni, 'oku 'i ai pē kole hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea 'i he palani fakalalakaka ko ē 'a e Minisitā Pa'angá. 'Oku matū'aki fu'u fiema'u ke fai ha tokoni, 'ikai ke ngata pē 'i he potungāué ka ki he kakai fakalukufua 'o e fonuá ko nautolu te nau fai e toutai. Pea ko nautolu te tau tānaki mei ai 'a e ngaahi tukuhau lahi 'aupito 'Eiki Sea kapau 'e fakaivia 'a e kau toutai ki hono toutai ko eni e ngūfeké. Ka koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e potungāué 'Eiki Sea, hangē pē kuo mou mea'i ko e hiki ko eni 'a e Patiseti 'a e Toutai ia 'oku 'ikai ke fu'u hiki lahi, ki'i me'a si'isi'i pē. Ka 'oku mau tui pē 'e faitokonia pē ka 'oku kau ia he me'a 'oku tonu ke fakatokanga'i 'e he Fale ni 'a e matū'aki mahu'inga ki he toutai kae tautautefito ki he ngaahi 'otu motu 'i tahi.

Sea mahalo ko e toutai mamahá na'a ku lave ki ai 'aneafi ko e uku, ko e taumāta'u, ko e kupenga, ko e fakatele pē ko e hā pē ha fa'ahinga toutai 'i he toutai mamahá. 'I ai pē fa'ahinga toutai he toutai mamahá ko u fakamanatu atu pē ki he kakai e fonuá kae 'uma'á e Fale ni 'oku tapu ia Sea. 'Oku 'i ai e toutai ko u manatu'i lelei na'e fa'a fai he mātu'á he taimi ko ē ko e tua. Pea ko e 'ai e tuá ia 'Eiki Sea 'o kupenga 'o ha'u ia mei mu'a kae uku atu e mātu'á ia mo e ngaahi fu'u siná 'o toki fakahaha holo he maká pē ko e feó kae toki 'ohofi he iká 'a e kupenga. 'Oku tapu ia he laó 'Eiki Sea 'a e fa'ahinga kupenga. 'A ia 'oku 'i ai mo e kupenga 'oku 'ikai ke ngofua ia 'i he mamahá 'oku 'i ai hono lao ki ai 'Eiki Sea.

Na'a ku lave foki 'aneafi ki he SMA Sea. 'Io, fe'unga pea mo e ngaahi kolo eni 'e 54 Sea 'a ia 'oku 'osi 'i ai hono fakangatangata 'a e potutahi 'o nautolu 'a ia ko ē 'oku tapuí.

Ola lelei ma'u mei he tofe ne hū atu ki Hawaii.

'Oku 'i ai foki e polokalama *aquaculture* pē ko e fāma'i Sea 'a e ngaahi me'a mo'uú kau ai e tofé. 'I he Sanuali Sea na'e 'oatu ai 'a e tofé mei Vava'u pea ko e ola lelei na'e 'ave ki *Hawaii* pea 'oku fakaava mai e māketí. Na'e fe'unga mo e 4 mano. Sea 'oku 'ikai ko ha silini si'isi'i eni ka ko e kamata eni pea na'e toe 'oatu he māhiná ni 'a e *export* atu 'a e tofé ki he feitu'u tatau pē pea 'oku te'eki ke ma'u mai hono olá Sea. Ka ko e kole pē fakahā ki he kakai 'o e fonuá kae 'uma'ā e Falé ni na'e ma'u ai 'a e ola lelei mei he tofé. Pea 'oku mahino mai 'oku toe 'unu ke toe sai ange e tofé 'Eiki Sea. Vāsuvá Sea, 'io, kau atu ...

<002>

Taimi: 1015-1020

Fokotu'utu'u ke faama'i e uloula'āvai.

'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai: ...mo e ika ki he lāpila mo e 'ava, 'uo, mokohunu, pēhē foki ki he limu mo e uloula'āvai, pea mo e paka Sea. Sea ko e paka 'oku 'osi kamata hono toe fai hono faama'i 'a e me'atahi ko eni 'Eiki Sea. Pea kuo kamata pē mei Vava'u hono kamata kumi he 'ū feitu'u ai, koe'uhi kuo kamata ke lahi 'a e mole, 'a e tolitoli Sea, me'a 'oku ou lave ki ai. Ki he kaha'u, 'io, 'e toe, a'u eni 'Eiki Sea ki he mahino ko e uloula'āvai pē ko e *prawns*,

'e kau ai pea mo e fa'ahinga me'a fo'ou Sea, ka 'oku ou tui 'i he kaha'u na 'e vaveni pē 'i hono faama'i e me'a ko ia 'Eiki Sea.

Kamata toutai'i 'o e mokohunu 'i Me ki he 'aho 30 Sepitema

Sea ko e taha he me'a 'oku tokanga e Potungāue ki ai ke muimui'i e lao 'o e toutai, pē ko hono *enforce* 'a e, mo e *law enforcement* 'Eiki Sea. 'I he a'u mai ko ko eni ki he Kōviti 19 Sea, hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'aneafi 'i he polokalama fakatau ika ma'ama'a kei fai pē ia, toutai mokohunu kamata ia mei he 'aho 31, ko e uike kaha'u 'Eiki Sea, ho'atāā ni 'e fai ai hono ki'i fakatokanga'i e lao fekau'aki pea mo e *volume* ki he *process* ko ē mo hono, hono touta'i ko ē 'o e fa'ahinga me'a mo'ui ko eni ko e, 'o kamata mei he 'aho 31 pē ko e 'aho 30 ki Sepitema 'aho 30 'Eiki Sea.

Sea, 'oku mau fakatokanga'i pē 'oku fiema'u pē 'e he Minisitā ke fai ha tokoni ki he, he 'oku kau 'eni 'i he *income* lelei 'aupito, 'i ai pē 'a e fakatokanga'i mei he Kapineti, lahi 'ene pa'anga 'oku ma'u 'e he kau *investment*, kae si'isi'i e silini 'oku ma'u 'e he ni'ihiki ko ē kau toutai, mo e kakai e fonua ni. Pea 'oku ou tui ki he palani lōloa mo tu'uloa ki he kaha'u, 'oku 'osi fakatokanga'i 'e he Minisitā Pa'anga 'e fai e tokanga ki ia 'i he kaha'u vave taha ke fakatokanga'i 'a e pa'anga ko ia 'oku hū atu ki muli 'o 'ikai ke toe foki mai ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku ou fie fakamālō pē au koe'uhi 'i he ngaahi ngāue kotoa pē he toutai he *SPC*, *FAO*, pē *WCPFC*, *FFA* mo e ngaahi Pule'anga muli, 'Asitelelia, Nu'usila, mo Siapani mo e ngaahi fonua kehekehe pē 'Eiki Sea.

Sea 'oku taha he palani ko eni ka 'oku fakatokanga'i pē ka 'oku, 'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ke tokoni ki ai, ka 'oku ou faka'amu pē ke, ka hoko ia 'i he kei faifatongia 'a e motu'a ni, pē ko e ngaahi me'a fo'ou ia 'Eiki Sea. Ko Ha'apai na'a mau 'osi langa 'a e 'ofisi fo'ou ai, ko 'Eua, fakafeta'i ko 'Eua 'oku 'osi fai pē ki'i ngāue ki ai pea mo e Minisitā Le'ole'o ki he, hono langa 'o e 'ofisi fo'ou ko eni Sea. 'Oku mau fakatokanga'i 'e, ke langa mu'a 'a Vava'u, pea 'oku 'i ai pē hono fakamole ki ai, hangē ko eni ko e mokohunu 'Eiki Sea, 'a ia ko e ngaahi me'a fo'ou ia 'oku 'i ai pē hono ngaahi fakamole ki ai 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui ko e ngaahi fakamole ko ia 'e toki fai pē ha feme'a'aki mo e Minisitā Pa'anga hangē ko e pa'anga ko ē na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea.

Fiema'u ha Fale fo'u vaka ma'a Ha'apai.

'Oku fiema'u 'aupito 'Eiki Sea 'a e fale fo'u vaka 'o Ha'apai. Ko e fale ko eni ko e fale matu'aki mahu'inga eni ki he kāinga Ha'apai, pea 'oku ou tui ko Ha'apai, ko ngātai 'oku mahu'inga taha. Ko e talu pē holo 'a e fale ko eni fuoloa 'aupito, ka 'oku 'osi fai e talanoa ki ai 'Eiki Sea pea mo e ngaahi sino fetokoni'aki, kae 'uma'a 'a e Pule'anga, pea 'oku mau tui pē 'e fakapa'anga eni, 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 1.5 miliona 'a e fale fo'u vaka ko eni Sea. Hangē pē ko ia na'a ku lave pē ki ai ki he ngū feke 'Eiki Sea, ko e ngaahi me'a fo'ou ia 'e 4 'Eiki Sea 'oku mau faka'amu kapau 'e malava 'o fakahoko ha ngāue ki ai 'Eiki Sea.

Sea ko e lava ia ki'i me'a fekau'aki pea mo e toutai 'Eiki Sea, ka u foki mai ki he ngoue 'Eiki Sea, 'oku ou tui mahalo ko e ngoue 'oku meimei katoikato'i ai 'a e vahefonua 'Eiki Sea, 'i ai pē hono ki'i veesi Folofola Sea, "'oku 'aonga e kekele 'o ha taha 'o kapau 'e tō ai ha 'uha fe'unga, pea mo'ui ai 'ene ngoue." Ko hono mo'oni ko e 'Otua 'oku ne tāpuaki'i 'a e ngāue'anga ko ia. Hangē ko ia ko ho'o mou me'a ki ai 'a e kakai 'o e fonua, kuo fu'u lahi e

‘uha ia Sea, pea ‘oku ‘ikai ke tau kei lava ‘o t̄naki e t̄puaki ‘a e ‘Eiki kuo t̄o pea kuo mo’ui e me’a kotoa p̄e ‘i he fonua ‘Eiki Sea. Ko e v̄sone ko ē ‘a e Potungāue ko eni ke hoko ‘a e Potungāue ‘o taaimu’a ‘i hono tatakī fakahinohino mo tokoni’i e sekitoa ngoue ke malava ‘o ma’u ha me’akai fakatupu mo’ui lelei, mo ha ma’u’anga mo’ui ‘oku malava matu’uaki ‘a e feliliuaki ‘a e ‘ea, ma’a e kakai kotoa p̄e ‘o e fonua ‘i he tu’unga lelei faka’ekonōmika, fakasōsiale, pea ke malu tolonga mo tu’uloa ‘a e fonua. ‘I ai p̄e ...

<005>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ...’a e visione, ‘a e misiona ‘a e potungāue ‘Eiki Sea ‘e faitokonia ke tu’uloa ‘a e fakalalakaka ‘a e sekitoa ngoue ‘aki ‘a e taliui tonu mo ‘aonga ‘a e ngaahi fakahoko fatongia lelei, ke fakamālō’ia ‘a e ngaahi ‘ilo taukei mo e ivi ngāue ‘a e hoa ngāue ‘Eiki Sea.

Peseti ‘e 57 e Patiseti ‘a e Potungāue Ngoue ki he vāhenga

Sea ko e Patiseti foki ‘a e potungāue ko eni ‘oku ‘i he 10 miliona ‘Eiki Sea ‘ikai p̄e ke ‘i ai ha fu’u hiki lahi ‘Eiki Sea ka ‘oku hangē p̄e ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘Eiki Sea. Ko e vāhenga ‘oku p̄eseti ‘e 57 ‘a ia ko e 5 miliona ia ‘Eiki Sea ki he vāhenga ‘ata’atā p̄e, ko e silini ko ē ke ngāue’i fakalukufua he potungāue ko eni p̄eseti ‘e 42.40 ‘a ia ko e 4 miliona p̄e ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e fakaikiiki ko ē p̄e ko hono fakakātoa fakalukufua ‘oku fe’unga fakakātoa e kau ngāue mo e kau ngāue ‘e toko 284 ‘Eiki Sea. Sea ko e fakatokanga atu p̄e ho fakatokanga mai toe miniti ‘e 2, ka te u fakato’oto’o p̄e hā e me’a te u lava pea u fe’unga kae hoko atu ‘Eiki Sea ‘a e ni’ihi ‘oku ‘i he toenga mai ‘i he tu’a ‘o e motu’a ni ‘Eiki Sea kau Hou’eiki Minisitā.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi va’a lalahi ‘e 8 ‘Eiki Sea, ‘a ia ko e va’a ki he fokotu’u ki he fakalele e ngāue, ua ko e palani mo e ngaahi *policy* ‘a e potungāue, ko hono tolu ko e kolonitini, ko e fā ko e fekumi, ko hono nima ko e fanga monumanu, ko hono ono ko e vao’akau, fitu ko e ngāue kitu’a mo e kakai fefine, pea ko hono valu ko e me’atokoni ‘Eiki Sea. ‘I ai p̄e foki ngaahi ‘ofisi ‘i Vava’u, Ha’apai mo ‘Eua mo Tongatapu pea mo Niuafu’ou ‘Eiki Sea. Sea ka u ki’i foki p̄e ki he toutai na’e fakahoha’a au he ‘Eiki Minisitā p̄e ko e Fakafofonga Fika 17, ka ‘oku sai p̄e ke fanongo mai ‘a e kau ngāue ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ofisi ‘a e toutai ka ‘oku te’eki ke ‘i ai ha taha ai, maau kotoa e me’angāue, kae fakamolemole p̄e ‘a e Minisitā ka ko e Fakafofonga ia ‘oku ne fakatokanga’i he ‘a’ahi pea ‘oku tokanga mai ki ai, ka temau ngāue he vave taha ke fai mo ‘i ai ha taha ke fokotu’u ki he fatongia ko eni ‘Eiki Sea.

Sea ko e ngaahi makatu’unga halafononga ‘o e palani ngāue ko eni mei he 2001, 2002, 2003 tau fakata’u tolu p̄e ko e *CP* ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai p̄e ngaahi me’a lalahi ai ‘e ono ‘Eiki Sea ka ‘oku ou tui kau Fakafofonga kapau te mou me’a p̄e ki he ngaahi me’a ko ē te u lave ki ai ngaahi palani lao fakafonua ‘o Tonga hono 2, mou ‘osi mea’i p̄e ia te mou ma’u kotoa e ngaahi fakaikiiki ko ia, kapau te u fakaikiiki Sea ko u tui ‘oku ‘osi fe’unga me’a ki he fakaikiiki ko ia kau eni he fakaikiiki Sea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi fe’unga p̄e hoku taimi ‘oku ‘i ai mo e ngaahi taumu’a fakalalakaka tu’uloa, palani fakafonua ki he sekitoa ngoue ‘a Tonga, ngaahi taumu’a ngāue vivili ‘a e Pule’anga, palani fetakinima fakafonua hono ua, mo e v̄sone misiona taumu’a ngāue ‘a e potungāue ‘a eni ko eni ‘oku ou lolotonga lave ki ai ‘Eiki Sea.

‘Osi kamata ngaue va’a misini ‘a e Potungāue Ngoue

Sea ‘oku ou vakai pē ka ‘oku ou tokanga atu ki he Feitu’una ha’o faka’ilonga mai koe’uhí ko e fatongia ‘o e motu’a ni ‘oku ou fie lave ki ai Sea. Sea ko e taha ‘a e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘io fakafiefia mo’oni fekau’aki ko ē pea mo e *machinery pool* pē ko e palau ko ē ‘i Tokomololo koe’uhí na’e fai pē ‘a e alepau ia pea mo e ni’ihi pē ko e sino tokoni ko ia ‘oku ‘i Siaina pea ‘oku ou fakamālō ki Siaina ‘omi e ‘ū misini pea ‘oku ‘osi fakakakato ia Sea. ‘I ai pē tokotaha ‘i he potungāue ‘oku ‘oatu ia ko e tokotaha ‘enisinia pea nau fakalele leva mo e kau Siaina ‘a e fatongia ko eni. ‘Oku ‘i ai pē mo hono totongi ‘Eiki Sea ma’ama’a ange he taimi ni ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu ‘Eiki Sea, ‘a ia ‘oku pa’anga ‘e 80 ki he houa ‘Eiki Sea ‘a e palau ko eni ‘Eiki Sea. ‘Eiki ‘Oku ou tui te u ngata ai ‘oku faka’ilonga mai ‘a e Feitu’una ‘a e taimi pea ka toe ‘i ai ha faingamālie Sea te u toe hoko atu Sea fakamālō e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito fakamatala lelei, maama lelei ‘Eiki Minisitā ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki ‘oku ‘i loto pē he ‘ū lipooti palani ‘a e Feitu’una toki fakama’opo’opo ha taimi ka nau toki me’a. Kole ki he ‘Eiki Minisitā Lao ke me’a mai mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea kae fakahoko atu pē ha ki’i fakamatala nounou ki he potungāue ko eni mo e palani fakalukufua ‘o e ngāue. Ko e visione ‘a e potungāue ‘Eiki Sea ko e fakamaau totonu ke ma’u ia ‘e he fonuá. Pea ke ma’u ia ‘i he, ...

<007>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Minisitā Lao : ... ‘i hono fakahoko fakapotopoto pea tau’atāina pea fakahoko ‘i he taimi totonu pea ke mahino foki ki he kakai ‘o e fonuá. Ko e misioná ke fakahoko ‘a e fakamaau totonu ‘aki ‘a e ngaahi lao kehekehe ‘oku ‘i he malumalu ko ia ‘o e Potungāue ko ení, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i lao ‘e 44 ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o Potungāue ko ení, pea ‘oku kamata ia mei he fā’ele’í ‘o a’u ki he pekiá Sea, kātoa ia he Potungāue ko ení, mo e faihia ‘oku kātoa mo ia, mo e toutou vete kātoa mo ia ‘i he Potungāue. Pea ‘oku, ko e taha, ko e ongo kaveinga ‘e 2 tefito ‘oku fai ki ai e sio ‘o e ta’u ni ‘Eiki Sea, ko e ‘uluakí ko e faito’o konatapu, pea ko hono uá ko e *e-government* ‘oku mahu’inga. Te u to’o pē fo’i 2 ko iá ke u lave ki ai ‘Eiki Sea mo hono mahu’inga tahataha.

Feinga ke toe hiki hake tautea ki he faito’o konatapu.

‘I he faito’o konatapu ‘alu ko ia ki he Fakamaau’angá ‘oku fai e feinga ke hiki ‘a e ngaahi tauteá ‘o hangē ko ia na’e ‘osi fakahā kimu’á pea mo ha toe founa ‘e lava fakamaau’i ‘aki ‘a e ni’ihi ko ení, he ‘oku tui ‘a e motu’á ni ia ko e ni’ihi ko ení ko ‘enau ngāue’aki ko ia ‘a e faito’o konatapu ‘oku nau fakapō. ‘Oku tonu leva ke fakakaukau’i e tauteá ke ‘alu ki ai he kuo a’u ‘a e hopo ‘i he faito’o konatapu ki he ta’u 13. Pea ‘i he ‘ai ko ē ‘o ‘ai ‘o fakamaau’i e ni’ihi ko ení ‘Eiki Sea, ‘oku fiema’u leva ia ke ‘ave nautolu ‘o toe tauhi, pea ‘oku toe tauhi pē kinautolu ‘i he Potungāue ni ‘i he ngaahi pilisoné.

‘I ai foki e taimi na’e tala ‘e he *media* ia ko e ‘uhinga ko ē ‘oku tautea toloi ai ‘a e ngaahi Fakamaau’angá ko e ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u, ‘ikai ‘Eiki Sea. ‘Oku hala ia, ‘oku ‘i ai pē feitu’u ke tauhi ai kinautolu, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ke fafanga ‘aki kinautolu. ‘Oku fiema’u ke fai ha tokanga ki he kakai ko ení. Mālō ‘a hono kei malava ke tauhi. Ko e palopalema foki ko ē ‘o e pilisoné ‘Eiki Sea, ko ‘etau ngāue kotoa pē ‘oku palani, teuteu ki he patiseti fakata’u. ‘E

teuteu mai 'a e Pilisone ko e tokofiha 'e ngalingali 'e ngāue he ta'ú ni 'alu atu 'a e ta'ú ia kuo lahiange 'a e faihiá ia 'o 'i ai leva 'a e ngaahi tōnounou ko ē 'oku hokó. Pea 'oku fai 'a e ngāue fakataha mo e Pilisoné pea, ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Lao: ... mo e Potungāue Fakamaau'angá ke vakai ha founa ko ē 'e lava fengāue'aki lelei ai ke 'oua 'e toe hoko 'a e natula ko ia 'i he ta'u mo e ta'u. Pea 'oku fai ai 'a e feinga ko ia ki hono langa 'o e Fakamaau'angá ke 'ai 'a e 'Ofisi 'o e Pilisone ke ofi pē 'i kolo pea 'oku lolotonga 'i Vava'u he taimi ni e ongo 'Ofisa ko e fokotu'u e 'ū naunau ki he ngaahi Fakamaau'angá ke lava 'o 'o fai atu pē ngaahi tala tu'utu'uni 'o e ngaahi hopo ne 'osi fai ka 'oku 'i heni e Fakamaau ia he lahi ko ē 'a e hopo, fai atu pē tala tu'utu'uni 'i he tekinolosia ko ia 'o e 'aho ni. Pea mālō eni ia ko e ta'u ni 'Eiki Sea 'oku fakalaka hake 'a e patiseti 'a e potungāue 'oku 'ia kimautolu mo e Komisoni Filí.

Fiema'u ke langa ha loki 'e 40 'i Tolitoli ke tauhi ai e kau uesia faka'atamai.

'Oku 'i ai e nga'unu hake 'a e *budget* ko ia e Pilisone ko e taimi ni kuo, na'e tali foki 'e he Fale ni 'a e Lao ke toe 'ave mo e kau mahaki'ia faka'atamai 'o tauhi 'i he pilisone. Pea ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ha ni'ihi fefine nau fokoutua 'i he 'i ha fa'ahinga mahaki ko ia faka'atamai kuo pau ke 'ave ko ē kinautolu ki Tolitolí te nau takitaha nautolu e lokí he 'oku fakatu'utāmaki. Pea numi atu leva 'a e toenga ke nau tautau toko ono he loki fu'u tokolahi 'a ia 'oku feinga e lolotonga ni ke langa 'a e pilisone fefiné loki ia 'e 40. Ke lava mākupusi 'a e me'a ko ia. Pea pehē foki mo e tauhi ko ē kau mahaki'ia faka'atamai mei he *ward* ko ia 'i Tolitolí 'oku 'ai pē fu'u fale 'e taha 'o nau 'osi kātoa pē ki ai pea 'oku mālō pē mo e me'á mo e 'ofa ko ē 'a Sihova he 'oku tauhi pē nautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ā ia ke fakangatangata 'aki ki nautolu ka 'oku nau lata pē he nofo 'i loto 'e Sea.

'A ia 'oku taha foki e palopalema 'a e Kōviti-19 'Eiki Sea ko e lahi e ngaahi founa 'oku ngāue 'oku liliu koe'uhi ko e Kōviti-19 ka 'i he Fakamaau'anga kau ia he sai. 'Oku ngāue'aki pē tekinolosiá 'i he Fakamaau'anga Tangi pea hao leva e ki'i sēniti ko ia 'o 'ai ia 'o fakakaukau'i ke vahevahe holo ki he 'ū va'a kehe ke lato ai e fiema'u ko ia kae fakahoko pē 'a e founa ko ē Fakamaau'anga Tangi tu'o ua he ta'u, fakahoko pē ia 'i he tekinolosia mo e founa ko ia 'o e 'aho ni.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku, 'oku makatu'unga 'a e ngāue 'a e potungāue mei he Kupu 83 (a) 'o e Konisitūtoné 'oku fiema'u 'e he Konisitūtoné ke mahino 'a e tau'atāina 'a e Fakamaau'angá pea 'ikai ke pule'i mei ha fa'ahinga tafa'aki. Pea 'oku pehē pē 'i he lolotonga ni ko e taha ia pa'anga lahi 'oku 'alu ki he *budget* ko e vāhenga 'o e kau Fakamaau Lahi. Ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ha Fakamaau Lahi Le'ole'ó ko hono vāhenga 'o'ona 'oku ua mano tupu he māhina. Ko e 'i ai ko ē mo ha toe Fakamaau 'oku fiema'u 'i he fu'u lahi 'o e Fakamaau'anga 'oku taha afe ia he 'aho. 'A ia ko e natula ia 'o e potungāue ko eni 'Eiki Sea 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e ngaahi fakamole fakasēniti ka ko e fiema'u ia 'o e fakamaau totonu ...

<009>

Taimi: 1035-1040

Tali 'e he Kapineti ke langa e Fakamaau'anga Fo'ou.

Eiki Minisitā Lao: ... kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko iá. 'I he lolotonga ni 'oku fai 'a e kolekole holo ke langa 'a e Fakamaau'anga fo'ou pea kuo tali 'e he 'Eiki Palēmiá mo e Kapineti ke 'omai pē ki Fasi ke tuku ai 'a e Fakamaau'anga kae toe eni hano kole ha feitu'u te nau tali ke langa he ko e Fakamaau'anga fo'ou mahalo pē 'e 'i he 40 tupu miliona. Ke fakataha e me'á pea 'oku fai e ngāue ke feinga'i ke 'i ai mo e Fakamaau'anga mavahe ki he to'utupu pea 'i ai mo hano lao pehē foki ki he *probation* ke 'i ai hano lao pea mo e ngaahi ngāue ko iá 'Eiki Sea. Ki'i tōmui ai e ngāue 'a e fonuá ni 'i he lolotonga ni ka 'oku pau pē ke fai hono feinga'i ke fakakakato. Ka 'oku 'i ai pē 'a e fakamālō 'i he ta'u ko eni 'i hono 'i ai e ki'i hiki hake 'i he *Budget*.

Lele ngaue langa pilisone 'i 'Eua.

'Oku lolotonga lele 'a e langa ko ia 'a, 'o e pilisone 'Euá. Hili ko iá 'e hoko atu e pilisone fefiné ke faka'osi pea 'e toki vakai 'a Vava'u mo Ha'apai ka 'i ai ha melenga 'e toe. Pea taimi tatau pē 'Eiki Sea 'oku fai e feinga ke tākaki mo ha pa'anga mei he ngāue ko ia 'a e pilisone. 'I he tu'u ko ē he taimi ní ko e fua'imoá ko e kei ma'ama'á pē 'a e pilisone. 'Oku pa'anga 'e 14. Ko e ngaahi falekoloa Siainá 'oku nau pa'anga 'e 21 ka 'oku, kapau 'e toe tō mai ha ki'i me'a ke fakalahi e 'ā moá 'e toe 'inasi kotoa e kakaí 'Eiki Sea he fua'imoa ma'ama'á.

Pea ko u tui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a. Ka 'i ai ha me'a pea toki fehu'i mai pē ka ko 'ene tu'u ia ko ē 'a e potungāue 'oku 'i ai mo e Komisoni Filí 'a ia 'oku fakataha ai ke, kuo ki'i hiki hake mo ia 'i he ta'u ni koe'uhí ko e teuteu fili ko ia 'o e ta'ú ní pea 'oku fakamālō atu he ma'u taimí.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Lao. Mālō e fakamatala lelei pea toki fakakakato e feme'a'aki e Falé ia he 'ū me'a 'oku fiema'u fekau'aki pea mo e palani mo e fakamatala 'a e potungāue. Me'a mai 'Eiki Minisitā Akó.

Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō kae fai atu pē mu'a ha ki'i fakamatala fekau'aki pea mo e ngaahi taumu'a 'i he 'Esitimeti ko ē ta'u ní 'a e Potungāue Akó.

Ko e faka'amú ia Sea ko e ngaahi palani ko eni 'oku tau fai 'e ala ola pē 'apongipongi. Ka ko e mo'oní hangē pē ko ē 'oku ke mea'i Sea 'oku 'i ai e ngaahi ngāue ia mahalo 'e toki, toki ma'u e lelei ia hetau fānaú kae 'uma'ā 'enau fānaú. 'Oku kau ai 'a e potungāue 'a e motu'á ni. 'Oku ai pē ngaahi ngāue 'e lava pē 'o fakalelei'i. 'Oku 'i ai e ngaahi ngāue 'e ki'i 'i ai taimi lahi ko e 'uhingá ka toki 'asi mai e ola 'a e ngaahi ngāue ko iá. Ko e 'uhinga pē fakahoko atú Sea ke kau pē hano fakakaukau'i 'a e ngaahi palani ko eni mo e ngaahi fokotu'utu'u 'oku 'oatu ko ē he potungāue ni.

Ngaahi Polokalama lalahi 'e 4 'a e Potungāue Ako.

'I he *corporate plan* 'oku faka'asi atu ai Sea he peesi 6 'oku 'i ai e ngaahi polokalama lalahi 'e 4 'a e potungāue. Ko e 'uluakí ko e *leadership policy* advise mo e *planning*. Ko e va'a eni 'oku 'i ai e 'ofisi 'a e motu'a ni kae 'uma'ā e *CEO* mo e ngaahi tafa'aki palani. Pea ko e uá ko e *quality assurance* te u toki lave pē ki ai 'anai 'a e ngaahi tafa'aki atu ki ai. Ko e *learning* mo e *teaching* pē ko e akó ia 'a ia 'oku kau ia mei he ako *kindergarten*, lautohi, *high school*. Pea

faka'osí leva pē ko e ako *tertiary* pē ko e ako ia ko ē he 'osi ko ē mei he *secondary*. 'A ia ko e ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Eiki Minisitā Ako: ...fika 3 'a ia na'a ku lave ki ai 'anenai 'a e va'a ako, ko e va'a ia ko eni ne tokanga'i 'a e tafa'aki 'oku pau ke te ako ai, 'a ia ko e tu'u he taimi ni he lao ko e ta'u 4 ki he ta'u 18, pea ko e faka'osí leva hangē ko ia na'a ku lave ki ai 'anenai, ko e 'osi ia ko ē 'e te high school, pea ko e ngaahi va'a kehe ia hangē ko e *TMPI*, ko e *TIHE* ko e Kolisi Fakafaiako mo e 'ū va'a ko ia 'i he Potungāue Ako. Kapau 'e mea'i pē 'e he Hou'eiki Mēmipa peesi 12, 'oku 'asi ai 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko eni, kae tuku pē mui'a ke u 'asi ai 'a e ngaahi *division* kehekehe, 'ikai, te u ki'i lave vave atu pē ki he ngaahi liliu mo e ngaahi fokotu'utu'u 'oku 'i ai pē 'ene *impact* pē 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he fokotu'u ko eni 'o e patiseti 'o e ta'u ni.

Ngaahi Va'a Ngaue kehekehe 'a e Potungāue Ako.

'Uluaki pē ko hono vaeua'i 'o e *HR*. pē ko e va'a ko ē 'oku ne tokanga'i e kau ngāue pea mo e *Corporate*. Pea hangē pē ko ē 'oku ke mea'i Sea ko e Potungāue ni 'oku 'i he toko tahaafe uangeau tupu 'enau kau faiako 'ata'atā pē, 1,400 fakalukufua 'a e kau ngāue, pea 'oku 'i ai leva 'a e fiema'u ke *focus* pē, pē tokanga pē 'a 'etau tafa'aki ko eni ki he kau ngāue ki he me'a faka *HR*, pē ko e me'a fakangāue pea tuku mai 'a e tafa'aki ko eni e *Corporate* ko nautolu leva ia 'oku tau pehē hangē ia ha huitu'a 'o e Potungāue 'oku nau hanga fai e ngaahi ngāue kehekehe ke tokoni'i 'a e ngaahi va'a kehekehe ko ē 'a e Potungāue.

'A ia na'e fai leva ia hono fakahoko leva ko e ongo va'a kehekehe, pea to'o mai leva 'a e *quality assurance* 'i he ngaahi ta'u kimu'a Sea, ko e *quality assurance*, pē ko e va'a ko ē 'oku ne fakapau'i 'oku fakahoko atu 'e he Potungāue ha ngaahi ngāue 'oku 'osi sivi'i, mo 'i ai e *standard* 'oku a'u ki ai. Ko e va'a ko ia na'e 'i ai pē 'a e sivi pea toe 'i ai mo e va'a ko ē ki he silapa, pea 'i ai leva 'a e fakakaukau ke to'o mai 'a e tafa'aki ko ē 'oku ne sivi'i 'a e silapa, pea mo e va'a sivi ke makehe ia mei he va'a ko ē 'oku ne fa'u 'a e sivi mo e silapa. Ko e 'uhinga pē ke 'i ai ha'ane tau'atāina 'i he'ene 'alu atu 'o vakai'i pē 'oku fai lelei'i 'e he ongo tafa'aki ko eni hona fatongia mahu'inga ko ia ko e fa'u 'a e silapa pea mo e fa'u sivi mo hono maaka e sivi. Taimi ko ē na'a nau tu'u fakataha ai 'e 'i ai 'a e faingamālie ke tau sio atu 'e anga fēfē ha'o seti pē sivi, fa'u 'a e polokalama silapa, pea ke toe nofo pē 'o vakai'i ho'o ngāue 'oku fai.

'A ia ko e fakakaukau ia ke to'o mai 'a e va'a ko eni, 'oange ki ai ha ki'i tau'atāina, *something dependence*, mahalo 'i he kaha'u Sea 'e toki fa'u ha lao ke 'alu ia 'o hoko ko ha sino tu'u tau'atāina ke ne vakai'i 'a e fakahoko ngāue ko eni. Manatu'i ko e va'a ko eni 'oku ne tokanga'i 'e ia mei he ta'u 4 ki he ta'u 18, pea kau pē ai pea mo e ngaahi ngāue he 'osi ko ē ko ē 'a e ako *high school*.

Ko e *TNQAB* pē ko e Poate ko ia 'oku ne tokanga'i 'e ia 'e te 'osi ko ē mei he ta'u 18, mei he *high school*, 'a ia 'oku 'i ai pē 'ena kehekehe hona fatongia. Kae kehe Sea ko e konga pē ia 'o e ngaahi fokotu'utu'u, na'e 'i ai leva mo e va'a 'e taha 'oku fakakau ki ai ko eni 'a e va'a 'oku fa'a talanoa'i pē 'a e *Truancy*, pea mo e va'a ke nau tokanga'i 'a e fakamatala 'a e Potungāue. 'A ia ko e va'a eni ko ē 'oku nau lahi ngāue ki he ngaahi tafa'aki ko eni hono siofi pē ko e hā

e *drop out*, ko e hā e ‘uhinga ‘oku nofo ai e ki’i leka, ‘oku nau a’u ki he ngaahi ‘api, ka ‘i ai ha makuku pē ko ha kē ‘oku nau o ‘o faka’eke’eke mo nau o ‘o talanoa mo e mātu’a, nau o ‘o talanoa mo e ngaahi ‘apiako, tatau ai pē, pē ko e ako ‘a e Pule’anga pē ko e ako ‘a e Siasi ‘oku nau ma’u ‘a e mafai ke nau o ‘o fai ha talanoa mo nau o ‘o sio pē ko e hā ha me’a ‘e ala tokoni ki ai ‘a kinautolu pē ko e Potungāue pē ko ha taha ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, hangē ko e Polisi. ‘A ia ‘oku lele māfana mai ‘a e ngāue ko eni Sea, kau ai e fengāue’aki ‘a e kau matāpule ke naut ā sīpinga ma’a e fānau ‘i he ngaahi ‘apiako kehekehe, ke nau sio pē ‘oku lava pē ke nau fengāue’aki fakataha, ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia ke nau takitaha fusi hono lanu hei’ilo ‘e hoko ai ha kē pē ko e ‘ū alā me’a pehē, ka ko e ‘uhinga pē ke nau takitaha femahino’aki pē ‘oku ‘i ai pē honau kehekehe, ka ‘oku lava pē ke nau fengāue’aki fakataha. ‘A ia ko e va’a makehe ia Sea na’e to e fokotu’u pē ko e ‘uhingā pē ke nofo taafataha pē ki he tafa’aki ko eni Sea.

Tali ‘a e Tu’utu’uni *Regulation* ke lesisita ‘a e kau faiako.

Ko e me’a hono hokó pē Sea, ‘e fai pē ha ki’i talanoa ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē ke talanoa vave pē ki ai, ko hono tali ko eni ‘a e tu’utu’uni pē ko e *regulation*, ki hono lesisita ‘o e kau faiako, ‘a ia ko e taumu’a ‘o e tu’utu’uni pē ko e *regulation* ko eni ‘Eiki Sea, ko e ‘uhingā ke tau ‘omai ‘a e kau faiako ‘o sivi’i angé pē ‘oku nau ma’u ‘a e taukei fe’unga pē ‘oku nau ma’u ‘a e falala’anga fe’unga ke nau ako’i mo nau tokanga’i ‘etau fānau. Tu’u ‘i he taimi ní ia, ha’u pē ha taha ia ‘o faiako, faiako ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ilo atu ia ha taha pē ko e hā ‘enau tu’unga fakaako, ko e hā e tu’unga fakataukei, ko e hā ‘enau ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Eiki Minisitā Ako: ...founga fakafalala’anga. ‘A ia pea ko e ‘uhinga ia ko ē hono fokotu’u eni ke lesisita e kau faiako ke tau sivi’i mo tau ‘ilo’i ‘ikai ke ngata pē ai ka ke ‘i ai e faingamālie ke tau fokotu’utu’u atu ha polokalama ke ako’i ai ‘a kinautolu ‘oku te’eki ke ma’u ha’anau faka’ilonga ke ma’u ha’anau faka’ilonga ke toe lelei ange ‘enau fakahoko fatongia ki he fānau.

Ko e *example* vave pē ‘e taha ki ha ngaahi ngāue faka-*professional* pehe ni ko e Potungāue Mo’ui. ‘Oku pau ke lesisita e neesi kotoa pē, pau ke lesisita e kau toketā, ko e ‘uhinga pē taumu’a tatau pē mo e me’a na’a ku ‘uhinga ki ai, ke vakai’i pē ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai, hā e tu’unga fakafalala’anga, pea ko e hā e me’a ‘e ala fai ke tokonia ia. Taimi ni ia ‘oku faingata’a ki he Potungāue Ako ia ke mau ‘ilo ko hai, pē ko e tokotaha faiako ‘oku tokofiha ‘oku nau faiako’i e fika, tokofiha ‘oku nau faiako’i e *Physic*, tokofiha ‘oku nau faiako’i e *English*, ka ko hono lesisita ko eni ‘e lava leva ke sio ki ai, kapau ‘oku tau fakatokanga’i ‘oku tokosi’i e kau faiako ‘i ha fo’i lēsoni, ‘e lava leva ke tau ‘alu leva ‘etau sikolasipi ‘o ‘ai ke lahi ange ‘i he lēsoni ko ē ‘o kapau mahu’inga’ia ai ‘a e fonua, ‘o kapau ‘oku tau sio atu ‘oku si’isi’i he tafa’aki ko ē lava leva lele ha fanga ki’i *training* ke lava ‘o tokonia ‘a e kau faiako he ‘oku lahi ‘etau fa’a tāpalasia he taimi ni, ka ko e ‘uhinga pē ia ‘oku ‘ikai ke tau ‘oange ‘a e *support* ke tau ‘oange ‘a e tokoni nau fiema’u ke fai’aki honau fatongia. ‘A ia pea ko kinautolu ko ē tau pehē ‘ikai ke ma’u ha’anau mata’itohi pē ko ha’anau *certificate* ‘e ‘ofa leva ‘a e Potungāue Ako ‘a e polokalama ke nau o mai ‘o lava pē nautolu ‘o hoko atu ‘enau faiako, ‘oku ‘oange leva ‘enau *provisional license* ke nau kei faiako pē kae talaange ke nau o mai ‘o to’o ‘a e ki’i polokalama ko ē ke ma’u ha’anau *certificate*. ‘Oange e ta’u ‘e 2 ke fakakakato ai pea kapau ‘e ‘osi ia nau toe fie hoko atu ‘ai *Diploma* ‘atā pē ia, lolotonga ngāue ‘a e potungāue he taimi ni ke ‘ai ke ma’u mo ha *Bachelor* ha *Education* he lautohi pea mo e ako *high school*. ‘Osi ma’u foki he

taimi ni 'osi fakalele he Kolisi Fakafaiako 'a e *Bachelor* ki hono faiako'i ko ē 'o e *Kindergarten*.

Lolotonga lele ngaue ki hono lesisita e kau faiako.

'Oku ou tui Sea ko e me'a mahu'inga ia 'oku fai leva e ngāue he taimi ni ki hono lesisita e kau faiako ke kamata he ta'u kaha'u 'oku lele leva 'a e *system* ko eni ki he kau faiako ke 'i ai ha'anau lesisita foki ko e 'uhinga 'oku 'i ai 'enau *certificate Diploma* pe *Degree* pē ko e *provisional* kae 'oange ha fainagamālie ke tokonia kinautolu ke feinga'i ke ma'u ha'anau ki'i la'ipepa pē ko ha'anau *certificate* ke fakahoko'aki e ngāue.

Ngaahi Ngāue ki he Foomu 1 na'e fokotu'u 'i he ta'u ni

Sea pau pē teke toki me'a hifo Sea 'anai ange. 'Oku lahi pē ngaahi taumu'a 'a e potungāue 'oku 'asi 'i he peesi 16 he'ikai te u toe fu'u 'alu ki he *detail* he ko e mahalo ko e ngaahi taumu'a pē ko e ngaahi ola ena 'oku 'i he mei fāngofulu 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'oku ngāue ki ai 'a e potungāue. 'A ena ko ena 'oku 66 'a ia ko e ngaahi taumu'a ia 'e 66 'oku 'ikai ke pehē 'e lava kotoa heni, ka mahalo ko e palani *corporate plan* foki ko e ta'u 'e 3 ke feinga'i ke ne hanga 'o tulitulifua ki ai 'a e potungāue ke ne hanga 'o *guide* pē te ne hanga 'o tataki 'a e ngāue 'a e potungāue 'i he ngaahi 'e ta'u 'e tolu ko eni ka hoko mai. Ka u lave pē ki he me'a 'e taha na'e lave ki ai 'a e Minisitā Pa'anga 'a e *form 1*. 'A ia ko e *form 1* 'e 32 na'e fokotu'u pea ko e tu'u he taimi ni pē ko e toko 1100 tupu 'oku 'i he *form 1* he taimi ni. Ta'u kaha'u 'oku fakafuofua ki he mei 2000 'a e 'alu hake mei he kalasi 6 *form 1*, 'alu e *form 1* 'o *form 2* ngāue leva e Pule'anga he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā toe ho'o miniti 'e 5.

Faka'atā pe 'a e ako'anga ngaahi siasi ke 'i ai 'enau foomu 1 mo e 2

'Eiki Minisitā Ako: 'Io ngāue he taimi ni 'a e potungāue he taimi ni ko hono feinga'i ke fakapapau'i 'e 'i ai 'a e lokiako ke maau ko e 'uhinga ko e 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ko eni. Mahu'inga heni 'e Sea 'okapau ko e fo'i fokotu'u pē 'e he ngaahi ako ia 'a e siasi ha'anau form 1, form 2 kei lele pē nautolu he *grant* 'i ai ke 'i ai ha me'a ia te ne ta'ofi ai 'e kei ma'u pē 'enau ki'i seniti 'anautolu ko eni pa'anga 'e 700 ki he 'ulu kae 'oleva 'oku lolotonga fai e *review* he taimi ni na'e me'a pē ki ai mo e Minisitā Pa'anga, fai hono vakai'i he na'e tali he tu'utu'uni ko eni 'a e me'a'ofa ko eni ki he *kindergarten*, *high school* pea mo e ako fakatekinikale he 2018, pea na'e 'asi ai 'osi e ta'u 'e tolu mei heni toe vakai'i 'a e tu'utu'uni ko eni. Ka 'oku fai e vakai'i ko ia he taimi ni Sea 'oku 'i ai e ongo *consultant* nau o holo talanoa holo mo e taha kotoa pē 'oku tonu ke fai ha talanoa ki ai ko e 'uhinga pē ke 'omai 'enau *feedback* ke fa'u ai pē ko e hā leva 'a e hala fononga te tau hoko atu 'i hono tokoni'i ko ē 'o e ako, pē te tau kei lele pehē pē 'oku toe 'i ai ha founa 'e taha, 'oku 'osi fakaafe'i pē 'a e ngaahi system kotoa pē ke nau o mai 'o 'omai 'enau *view* ki he ongo tangata ko eni, ke 'omai leva 'enau fakamatala fai hono vakai'i pea toki faitu'utu'uni 'a e Kapineti...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Ako : ... ko e faka'amú ia ke a'u ki Siulaí kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga hokó 'oku tau ngāue'aki leva 'a e *policy* hokó *take into account* pē ko e hā e me'a 'oku tokanga

ki ai, hā e me'a ke fakalelei'i 'i he me'a ko ia na'e tali 'i he 2018 Sea. 'A ia ko e tu'u he taimi ni 'oku ai leva mo e sio he na'e fai hono vakai'i 'e he Pangikē 'a Māmaní mei peseti 'e 80% e 'ū lokiakó 'oku *vulnerable* pē 'oku tu'u lavea ngofua. Pea 'oku 'asi lelei pē eni ia ko 'ene ha'u pē ha afā ko e ngaahi akó ko e lahitaha ia e feitu'u 'oku lahi ai e maumaú. Pea ko e fakakaukau 'a eni ko ē ki he *Safer School* mo e langa ko ia na'e toki faí 'apiako 'e 25. 'Ikai ke ngata pē 'i he Pule'angá ako 'a e Siasí, ke tau langa ki ha tu'unga ke ha'u ko ia 'a e afā hokó si'isi'i leva 'e ne uesia 'a e ngaahi lokiakó, si'isi'i leva 'ene uesia e akó, 'ikai leva ke toe fa'a nofo tēniti e fānaú 'i ha ta'u 'e taha pē ta'u 'e ua, ka nau 'o tokanga 'ata'atā pē ki he akó Sea.

'A ia pea ko e toe tēnaki mai leva 'a e *project follow up* hokó 'a e *Safer School* ko e me'a tatau pē. Tokonia 'a e ngaahi 'apiako ko ē na'e 'ikai ke kau he langa fo'ou ke lava monomono, feinga'i ke a'u ki ha tu'unga 'oku toe maluange ka ko e kongá 'e 2. 'A ia ko e kongá ia ko ē ki hono tokonia e langá. Pea ko e kongá leva 'e tahá ko hono 'ai ke toe saiangé 'a e *quality* ko ē 'o e akó pē ko e tu'unga fakaakó pē ko e founga pe ko e me'a 'oku tau ako'i ko ē fānaú ki ai. 'Oku kau 'i heni pea mo hono tēnaki fakalelei mai e *data* ke fai'aki ha faitu'utu'uni 'oku lelei ange, fai'aki ha faitu'utu'uni 'i ha taimi 'oku 'aonga kae 'ikai ke toki 'osi e ta'u 'e taha pea tau toki 'ilo na'e tonu ke fai e ngāue ko iá, ka 'oku tōmui hono 'omai e *data*. 'A ia ko e pa'anga 'e 10 miliona 'Amelika ki he ngāue ko eni ki he langá mo e fakalelei. 3 miliona na'e 'uluaki 'omai ko u tui na'e toe anga'ofa mai 'a e Minisitā mo e toe 2 miliona ko e 'uhingá pē ke fai ha ngāue ki he silapá ke 'oua te tau tokanga pē ki he me'a maté pē ka tau toe sio ko e hā 'a e ngaahi ngāue 'e fai ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau faiakó, toe lelei ange 'a e ngāue mo e me'angāue ki he fānaú akó hei'ilo na'a sai ai 'a e ola 'enau akó Sea.

Hoko atu ki hano vakai'i e palani ta'u 15 hoko mai 'a e Potungae Ako.

'A ia pea ko e me'a ia mahalo 'oku toe fai ki ai hoko atu ki ai 'a e talanoa'i 'a e sio, ko e hā ko ā 'a e palani 'a e akó ki he ta'u 'e 15 hoko maí. Na'e 'osi e palani ia mei he 2004-2019, fai leva e ngāue 'a e Potungāue he taimi ni hono vakai'i e palani ko iá ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku toe ke fai, hā e me'a 'oku tonu ke fai, kuo tau sio ki he 'ātakai ko eni KOVITI 19 'e fēfē hono fakalele e akó 'i ha 'ātakai pehé ni. Fēfē hono fakahoko e akó 'i he taimi 'oku fa'a ta'ota'ofi ai, taimi 'oku 'ikai ke fakangofua ai ke o ki muli, taimi 'oku 'ikai ngofua ai ke ke ha'u ki 'apiakó. 'E anga fēfē leva 'etau fakahoko e akó. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau ko iá 'oku tau tātānaki mai, pea 'oku fiefia ka kau mai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o 'omai ha ngaahi fakakaukau 'i hono fa'u 'a e palani ko eni ke ne hanga 'o tatakai kitautolu 'i he ta'u 'e 10 pē ta'u 'e 15 hokomaí, 'i hono ako'i mo hono teu'i 'etau fānaú ki ha kaha'u 'oku toe lelei angé.

Ko e faka'osí pē Sea ko e 'ai ko eni 'etau 'Univesiti Fakafonuá. 'Osi fai e talatalanoa ki ai.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako : Faka'osí eni Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Oatu ai pē ho'o miniti 'e 7 mahu'inga e akó he'etau Fale Aleá pea tau mālōlō ai.

'Eiki Minisitā Ako : Mālō 'Eiki Sea kau toe huke ai leva kimui.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Lao Fakaangaanga ki hono fokotu'u 'o e 'Univesiti Fakafonua.

'Eiki Minisitā Ako : 'I he 'univēsiti na'e fai ai pē 'a e talatalanoa fekau'aki mo e kau, mo nautolu ko eni he tafa'aki faka'eketēmiki tafa'aki ko eni pisinisi pea na'e 'omai he lipooti ko eni 'osi 'ave pē ki he Kapineti, 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke 'i ai ha *more cohering* ke toe 'i ai ange ha'atau sio fakalūkufua ki he ako'i ko ia e fānaū he 'osi mei he *High School*. 'Ikai ke ngata pē 'i he *TIVET* ka ko e ako'i ko eni ki he me'a faka- *higher education* pē ko e ako faka'univēsiti. 'A ia ko e tu'u he taimi ni ko e 'osi *draft* e fo'i laó pea ko e faka'amú ia 'e 'i ai ha faingamālie na'a fai ha talanoa pea mo e *social committee* ke 'i ai ha'anau *view before* 'oku ha'u mei he Kapineti, ko e 'uhingá kae 'uluaki fakahū na'a lava fai hano tānaki ki he laó kae toki 'omai ko eni ke 'omai ki he Falé. Pea 'oku fiefia 'a e motu'á ni ia ke 'omai ke fai ha talanoa ki ai. Ka ko e 'uhingá pē ia ke fai ha fakatahataha mai he ngaahi kupu kehekehe 'o e akó 'oku nau 'i he ngaahi Potungāue kehekehe. Hangē ko eni ko e *TMPI* hangē ko e *TIST*, hangē ko e *TIHE* ke 'omai kinautolu 'oku under he fo'i umbrella 'o e 'Univesiti Fakafonua. Na'a mo e, 'osi talanoa pē pea mo e Minisitā Mo'ui ke 'omai mo e *Nursing School* na'a hoko ia ko he 'apiako ia 'e taha 'i he 'univēsiti ko eni, mo e Minisitā Polisi na'a lava 'a 'enau *academy* ko ia 'a e kau Polisi 'o nau kamata ai ha fo'i *umbrella* 'e taha ko e 'univesiti ke tala ai 'o talanoa'i fakalūkufua ke 'i ai ha mahino ai, ko e hā 'a e halafononga fakalelei ki he me'a 'oku mahu'inga'ia ai 'a Tongá ni. Ko e hā 'a e ngaahi *subject* ko e hā 'a e ngaahi 'elia, ko e hā 'a e ngaahi tafa'aki 'o e akó 'oku tonu ke 'ai pē ki ai 'a e ...

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Ako: ... sēniti 'a e Pule'anga pea 'oku tonu ke tau *focus* pē ki ai 'a e Pule'anga. 'A ia ko e fakakaukau ia 'e to'o mai 'a e ngaahi ngaahi 'apiako 'osi ko ē 'a e *High School* 'o 'omai 'o nau hoko ko e 'univēsiti he ē pea 'oku 'osi fai pē talanoa pea mo e Minisitā Pa'anga kae 'uma'a 'a e Potungāue Pa'anga ki hano sio ki hano tau pehē tokoni'i fakapa'anga ke tau 'alu atu ai ki ha taimi 'e lava 'o hoko ai 'a e misi ko eni 'o fakaola ai e misi ko eni 'oku lahi leva pea mo e ngaahi lelei kehe mei he me'a nau lave ki ai 'anenai hangē ko e hoko ko eni e palopalema e Kōviti-19 'o kapau 'e tu'u heni 'etau 'univēsiti 'ikai ke ai ha fu'u palopalema ai 'o hangē ko e palopalema ko eni e fa'a hanu he lahi mo e mamafa 'a e akó. Kou tui kapau leva ko e 'univēsiti 'a e fonua 'e toe ki'i, 'e toe ki'i lelei ange mo e toe ki'i ma'ama'a ange 'a e tokoni ako Sea. Pea ko ia ai ko e faka'amu pē ia Sea ke ki'i fakahoko atu pē fakalukufua ko ia Sea 'i hono fakakaukau'i ko eni 'a e ngaahi tafa'aki 'oku tau pehē pē 'oku mahu'inga pea 'oku 'ikai ke pehē pē ko e *budgets* taautaha pē pē ko e *corporate plan* taautaha ka ko e kamata talatalanoa atu 'e 'i ai e ngaahi sitepu 'oku pau ke 'ai he ta'u fakapa'anga ko eni ko e 'uhinga kae toki lava e sitepu he ta'u fakapa'anga hoko. 'E 'a ia ko 'eku 'uhinga pē ke fakakaukau'i fakalukufua 'a e me'a ko eni ko e halafononga 'oku tau feinga ko ē ke tau fou ai he akó te ne tokonia 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku mahu'inga ki he fonua. Pea 'oku ou pehē Sea toki 'i ai pē ha ngaahi fehu'i fakamālō atu he ma'u faingamālie kou tui mahalo 'i he taimi ko ē 'e fai ai e talanoa'i ai e fakaikiiki e patiseti 'e toe lava ai hano talanoa'i ki he fakaivia ko eni 'o e ngaahi tafa'aki ko eni na'e fai e lau atu ki ai Sea. Fakamālō atu he ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Ako, ko e tuku atu pē ho taimi ko e 'uhinga he 'oku mahu'inga 'aupito e akó ki he fonua fakalukufua pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he lelei fakalukufua 'a e fonua. Kole ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, toe pē 'etau miniti 'e fā ka kou lave'i te u hanga 'o fakahoha'asi koe he toe miniti 'e fā 'e 'ikai ke maama lelei ai ho'o me'a. 'Oku pehē ke tau mālōlō pea tau toki liu mai hoko atu. Mālō.

<009>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō. (*Lord Tu’i’āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Kole pē ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu. ‘Ikai te u toe fakamoleki ha taimi ka ‘oku ou kole ke hoko atu ai pē ‘a e me’a ‘a e Hou’eiki Minisitā. Ko u kole heni ki he ‘Eiki Minisitā Mo’uí ke me’a mai. Pea te u ‘oatu pē ho’o taimi lahi he ‘oku ‘uhingá ‘oku mahu’inga ‘aupito ho’o potungāue mo e tūkunga ‘oku ‘i ai e māmaní mo e fonuá. Mālō. Me’a mai.

Me’a ‘a e Minisita Mou’i fekau’aki mo e palani ngāue ‘ene potungāue

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Kapinetí, Hou’eiki Fakafofonga e Nōpelé kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā kiate au ke fakahoko atu ‘a e vahevahe fekau’aki mo e palani ngāue mo e fokotu’utu’u ngāue mo e Patiseti ‘a e Potungāue Mo’uí.

‘Eiki Sea fakamālō lahi ‘i he taimi ‘oku ‘omai he Feitu’una ke fakahoko atu ai ‘a e fakamatala ko ení pea ‘oku ‘i he konga lalahi ‘e 4. ‘Uluakí ko e halafononga mei Mē ‘o e ta’u kuo ‘osí ki Mē ‘o e ta’u ní pea mo e ngaahi ngāue kuo lava lolotonga ‘a e ta’u e 1 ko iá. Ko hono uá ko e vakai ki he palani ngāue ‘a e Potungāue Mo’uí mo e ngaahi kaveinga lalahi kuo tohi ‘i ai ke leleaki’i ‘aki ‘a e mo’ui lelei ‘a e hou’eiki mo e kakai e fonuá. Ko hono tolú ko e ngaahi kaveinga ki he laka kimu’á. Pea ko u fakamālō ki he Sea ‘o e Komiti Makehe ki he Tō Folofolá ki he tali ‘o e Tō folofolá na’e fakahoko mai kiate ia kae ‘uma’ā e komiti ‘a e ngaahi kaveinga mahu’inga ko ení ko e tali ui ki he Tō folofolá. Ko e ngaahi kaveinga mahu’inga eni ngaahi kaveinga makehe ke langa’i ‘aki ‘a e Potungāue Mo’uí ‘i he ta’u ‘e 1 kimu’á mo e hokohoko atú. ‘Ikai ke ngata pē aí ko e konga hono 4 ko e sio ki he Patiseti ‘a e Potungāue Mo’uí fakalukufua.

‘Eiki Sea ko Tonga ko e fonua monū’ia. Na’a tau fakatahataha mai ‘i he ta’u kuo’osí ‘i he taimi tatau ‘o fakahoko ha tālanga fekau’aki mo e Patiseti 2020/2021 pea kuo u fakafofonga atu ‘a e Potungāue Mo’uí ‘a e fakamālō lahi ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga mo e kau Mēmipa kātoa ‘o e Fale ‘Eikí, ‘i hono tali ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Mo’uí ‘i he ta’u kuo’osí. Pea lava ai ke ‘i ai ha, pea malava ai ke leleaki’i ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘a e Potungāue Mo’uí ‘o tau a’usia mai ai ‘a e ta’u fo’ou ko ení.

Ko Tonga ko e fonua monū’ia ‘oku tau kei hao mai pē mei he fu’u mahaki faka’auha ko e KOVITI-19. Ko e ta’u eni ‘e 1 mo e māhina ‘e 5 pea ‘oku tau fakamālō lahi ki he ngaahi ngāue ‘osikiavelenga, ‘ofa fonua ‘a e kau tau ‘Ene ‘Afió, kau polisi Tongá, kau ngāue he tāmata afí, kau ngāue ki he tafa’aki ‘o e ngāue fakavavevave (*National Emergency Management Committee*) kae ‘uma’ā ‘a e Potungāue Mo’uí, kae ‘uma’ā ‘a e toko 1 kilu ‘o Tongá. Pea ko u fiema’u foki ke tau manatua mo kinautolu ‘oku ‘ikai ke fa’a manatua ke fakamālō’ia ko kinautolu ‘oku nau ngāue ke le’o pē *security* mo kinautolu ‘oku nau ngāue ki hono fakama’opo’opo, ko e kau *cleaners* pea mo e kakai ‘oku nau kuki ...

<002>

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ‘oku nau ngāue fakataha, ke hao mo malu ‘a Tonga ni. ‘Eiki Sea, ko Tonga fonua monū’ia kuo a’u mai ‘a e *vaccine* ia pē ko e huhu malu’i, ‘oku te’eki ke a’u mai ‘a e vailasi ki hotau ki’i fonua ni. Na’a ku tangutu pē ‘ane-hengihengi ‘o mātā tonu ki he fakataha lahi ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani, *World Health Assembly*, ‘a e ui ‘a e ngaahi fonua lahi ki he ngaahi fonua tu’umālie ke toe tufaki mai, *redistribute* ‘a e ngaahi faito’o ke nau a’usia. ‘Oku ou fakalongolongo pē he’eku tangutu, kuo a’u mai ‘a e huhu malu’i te’eki ai ke a’u mai ‘a e vailasi, ko e ngaahi fonua ko ē lolotonga uestia honau kakai ‘i he fokoutua, lolotonga mate honau kakai mei he fokoutua, ka kuo ‘i Tonga ni pea mo e huhu hoani ia ‘o e Kōviti 19, Tonga fonua monū’ia.

Ko e taumu’a ‘a e Talēkita Seniale ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani, ke a’usia ‘a e peseti ‘e 10% ‘o e huhu malu’i ki he fonua kotoa pē ‘o mamani ki Sepitema ‘o e 2021. ‘Eiki Sea ‘i he tu’u ‘i he taimi ni, ‘ova ‘i he peseti ‘e 25% ‘a e huhu malu’i ‘i ho ki’i fonua ni. ‘Oku ou tui ‘i he taimi ‘e fakama’opo’opo ai e ngaahi fakamatala kuo tau ofi kitautolu ‘i he peseti ‘e tolungofulu. Tonga fonua monū’ia, na’e ‘omai ‘a e huhu malu’i fakafuofua ko e uamano fāafe ‘i he lipooti fakamuimui taha kuo ‘omai ki he finemotu’a ni ‘Eiki Sea, he pongipongi ni, kuo tau huhu malu’i ‘i Tonga ni ‘a e uamano valuafe, teau nimanoa, pea ‘oku kei toe pē ‘a e ki’i fo’i hina huhu malu’i ‘e 40. ‘A ia ko e *doses* ia ‘e 400 ki he 480.

Ko e taumu’a ‘a e Talēkita Seniale ke toki a’usia ‘e mamani ‘i Tisema ‘o e ta’u ni ‘a e peseti ‘e fāngofulu ‘a e kakai he ngaahi fonua kae ‘uma’ā foki ke toki a’usia ‘a e peseti ‘e 60% ‘i Sune ‘o e 2022.

Tokoni ‘a ‘Aositelelia ki he polokalama huhu malu’i

Sea ko e taha ‘o ‘etau ngaahi monū’ia ko e huhu hoani ko e tahamano hivaafe tupu pē foki, pea kuo ‘osi ‘omai ‘e ‘Aositelelia, na’e fakahoko ‘a e tohi ki he Pule’anga ‘Aositelelia mo e ngaahi Pule’anga pea ko u fie fakahā heni ‘a e loto hounga’ia mo’oni, ki he ‘Eiki Palēmia ‘o ‘Aositelelia, *The Hon. Scott Morrison*, kae ‘uma’ā ‘a e Talafekau Lahi ‘o ‘Aositelelia ki he lototō ke ‘omai ‘a e *vaccine gap*, ke fakalahi’aki ‘a e huhu hoani ‘a Tonga. ‘Ikai ke ngata pē foki ai ka kuo ‘omai ‘e ‘Aositelelia ha tohi fakapapau’i mai te nau ‘omai ‘a e *vaccine* ‘e tahamano hivaafe tupu, ki he fāmano fituafe tupu ‘i he *second half* pē ko Sune, Siulai ki Tisema ‘o e ta’u ni, ‘ikai ke ngata pē ai ka ‘e toe tokoni mai foki ‘a ‘Aositelelia mei he huhu malu’i pē ko ia ‘oku nau fo’u ‘i ‘Aositelelia, pea ko e kaveinga mahu’inga foki eni he ko e huhu malu’i kuo ‘omai ki Tonga ni, ko e ‘omai ia mei Saute Kolea pea mo ‘Itali. ‘Oku ‘i ai pē foki ‘a e tokoni mei Nu’usila neongo ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i ‘a e tokoni ko eni ki he huhu malu’i.

‘Eiki Sea ko e Kōviti 19 ‘oku kei tu’u pē he tu’unga fakatu’utāmaki, pea kuo pekia ‘a e kau polofesinale ‘i he tu’unga ‘o e mo’ui lelei ‘e toko tahamano fituafe ...

<005>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ...tupu, ko e ui eni ki mamani, ko e ui eni ki he Pasifiki *it’s a wakeup call* ki Tonga ni. Fakatatau ki he lipooti ‘a e pēnolo ki he mateuteu ‘a e Kautaha Mo’ui ‘A Māmani mo māmani ki he Koviti-19. ‘Oku ‘i ai e ki’i kaveinga ai ‘e tolu ‘oku ou fie vahevahe.

‘Uluaki, ‘oku ne tuku mai na’e tokolahi pē ‘a e ngaahi fonua ia ‘i māmani, talu mei hono tuku mai ‘a e fakatokanga ‘i Sanuali ‘o e 2020. Na’a nau nofo pē nautolu ‘o tatali pē ke toki vakai ko e hā e me’a ‘e hoko mai *wait and see approach* pea taimi na’e hoko mai ai ‘a e fokoutua mea’i pē he Fale ‘eiki ‘a hono ngaahi hala fononga.

Ko e ua, na’e ‘ikai ke hoko ‘a e tu’umālie ia ke pehē ke ola lelei ha fonua he’ene fakafepaki’i ‘a e fu’u mahaki faka’auha, *wealth was not a predictor for success*. Ko e taha eni ha kaveinga mahu’inga ‘aupito ki he finemotu’a ni, ke ako mei ai ‘etau fānau ki he kaha’ú ‘i ha tō mai ha fu’u fokoutua faka’auha pehe ni ‘i hotau ki’i fonua ni.

Ko e faka’osi mei he lipooti ‘a e kau pēnolo ko eni. Ko e mahu’inga kia kinautolu ‘oku nau ngāue fakapatonu ki he fokoutua faka’auha ko eni, ke ‘i ai ha hala fononga hangatonu ki he *head of state* pē ko e taki ‘o e Pule’anga, ko hono ‘uhinga ko e taki fakapolitikale ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i hangatonu pea mo e ngaahi faitu’utu’uni fakafonua, pea ko e ngaahi faitu’utu’uni fakafonua ko ia ‘e ola lelei pē ‘ikai ke ola lelei ki he kakai ‘o māmani.

Na’e ui foki ai ‘a e mahu’inga ‘o e lototō ko e taha ia ‘o e kavei koula ‘o e Tonga mo e *determination* pē ko e ‘ofa fonua mo’oni, palanisi tatau pē *at equal measure, humility and determination* lototō mo e ‘ofa mo’oni he fonua ni ‘i he laka kimu’a ‘i hono tākiekina fakalukufua ‘o e fonua.

‘Eiki Sea ko e ngaahi ngāue leva kuo lava, neongo Sea ka ‘i ai ha ngaahi tōnounou ‘a e potungāue ko e tōnounou pē ia ‘a e finemotu’a ni. Ko e kau ngāue ‘oku nau fakahoko ‘osikiavelenga honau fatongia mo hono leleaki’i ‘a e ngāue. Na’e lava lelei foki hono fakalelei’i ‘a e *health center* ko ia ko Mu’a pea ‘oku lolotonga tu’u ia ‘i he taimi ni kuo mateuteu ‘o kapau ‘e ‘i ai ha’atau *case* Koviti-19 ‘i he fonua ni.

Na’e fakahoko foki hono *renovation* fakalelei ki he Kemi Taliali mo e langa ‘o e ngaahi fale ai kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi fakalelei na’e fakahoko ki Makeke ke lava ke ngāue’aki ‘a e ngaahi senitā ko eni ki he kolonitini ‘i he taimi ‘e fetukutuku mai ai ‘a hotau kakai mei tu’apule’anga ke malu mo hao ‘a e kakai Tonga fakataha mo e kau ngāue laine mu’a.

Na’e fakahoko foki mo e fakalelei ko ia ki he uooti ko ia ‘o e Potungāue Mo’ui ‘oku tuku makehe ki ai ha taha ‘oku mahalo’i pē puke ‘i he Koviti-19 *isolation ward*, ‘ikai ke ngata ai kuo a’usia ‘e Tonga ni ‘a e RT-PCR *testing* pē ko e leepi fakakemi ‘oku tesi fakamāmani lahi ‘e he kau ngāue kuo ako’i makehe ki he tu’unga ma’olunga tau malava pē hotau ki’i fonua ni ‘o fakahoko eni ‘i Tonga ni. ‘Ikai ngata pē ai ka ko e fale kuo fo’u ‘oku ui ko e *cold room* ko e fale ko eni ke ne matu’uaki ha ‘omai lahi ‘aupito ‘a e *vaccine* pē ko e huhu malu’i ki hotau ki’i fonua ni. Pea ko e loki ko eni Sea ‘oku lelei ‘aupito pē ...

<007>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Mo’ui : ... pea lahi fe’unga pē mo e ngaahi ‘aisi ‘oku tuku ai ‘a e huhu malu’i ki he kaha’u ‘o e huhu malu’i hoaní. Kai ke ngata pē ai ka ko hono fakalelei’i ‘o e uooti ko ia ki he Fakelelei ‘Atamaí ko e taha ia ha kaveinga mahu’inga ‘oku siofi ‘e he Potungāué. ‘Ikai ke ngata ai ka ko e ngāue fo’ou ki hono langa hake ‘a e *Health Information System* pe ko e ngaahi ngāue fakatekinolosia fo’ou. Ko hono ‘uhingá ke tānaki ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku maau,

totonu pea mo'oni, ke ne hanga 'o tokonia 'a e ngaahi faitu'utu'uni ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he mo'ui lelei fakalūkufua 'a e kakai.

Ko e polokalama ngāue foki ko eni fakatekinolosiá 'Eiki Sea, 'oku monū'ia ai 'a e polokalama ko eni ko ē 'o e huhu malu'í. Ko hono 'uhingá kuo 'osi fatu 'i he *Command Centre* 'a e fo'i polokalama fakatekinolosiá ko ení, pea malava pē ke te lava atu ki ai he pongipongi 'o vakai tonu ki Kolomotu'a, Kolofou, Kolonga, Ha'ateiho, ki he lele 'a e huhu malu'í 'i he ngaahi faitu'u ko ení. Pea ko e hā 'a e lahi 'o e *coverage* 'oku fakahoko 'i he ngaahi koló takitaha, pea 'oku ou fakamālō lahi ki he Hou'eiki mo e kakai 'o e ngaahi koló 'o a'u ki 'Eua, na'e malava pē 'e he *Command Centre* ko ení ke mau sio atu ki 'Eua ki he lele ko ia 'a e huhu malu'í 'i aí. Kai ke ngata pē foki aí, kae lava pē 'e he tekinolosiá ko ení ke mau siofi 'oku malu pē 'a e huhu malu'í 'i he momoko fe'unga 'oku totonu ke 'i aí mei he *Command Centre* ko ení, pea lava foki ke mau hanga 'o siofi 'a e tokolahi 'o kinatolu 'a e kau *front liners* kuo huhu malu'í, kae 'uma'ā foki 'a kinautolu 'oku nau tu'u lavea ngofua ta'u 70 tupu ki he lahi hake.

15.7 miliona ki he ngaahi naunau 'a e potungāue

'Eiki Sea ko e ngaahi me'angāue kuo lava ke 'omai 'e he Potungāue Mo'ui mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'ú ni, 'oku fakafuofua ia ke laka hake 'i he pa'anga 'e 15.7 miliona. Ko e ngaahi mīsini kehekehe eni kau ai 'a e mīsini *CT scanner* kau ai 'a e *insulator*, kau ai 'a e ngaahi me'angāue faka'ata *portable x-rays*, kau ai pea mo e faka'ata, me'angāue faka'ata 'i he tekinolosiá fo'ou tahá, 'a ia 'oku 'i Vava'u ia mo Ha'apai. Kai ke ngata aí Sea, ka ko e ngaahi nāunau *ventilators* ngaahi mīsini mo e ngaahi nāunau ke tokoni ki he mānavá. He'ikai ke u toe fakaiiki atu, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi nāunau kotoa pē *PPE* ngaahi nāunau malu'í. Pea 'oku ou fie fakahā heni, 'oku ke toe 'i he taimí ni 'a e *mask N95* 'e 1 kilu tupu. Ko e ngaahi kofunimá 'oku 'ova hake 'i he 2 milioná. Ko e ngaahi 'ovaloló 'oku lahi hake 'i he 1 mano tupú. Ko e ngaahi *mask* 'oku 'ova hake 'i he 9 kilú, pea mo e ngaahi *PPE* kehekehe pē ki he fofongá malu'i 'o e fofongá, pea 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai pē mo e *order* 'a e ngaahi me'a malu'i ko ení ki he kaha'ú.

Na'e fakahoko foki 'e he Potungāue Mo'ui 'a e ngaahi fakahā 'o e tu'unga fakatu'utāmaki ki he mo'ui 'a ia mei he 'aho 12 'o Ma'asi 'o e 2021 pea 'oku tu'u 'a e fakahā ko ení pea fakalōloa ia ki he 'aho 12 'o Ma'asi 2022, fakataha pē pea mo e fakahā 'a e *diversion orders* ki he ngaahi vakameili pē ko ha ngaahi 'iote pē ko ha ngaahi vakapuna ke tū'uta mai ki he fonuá ni, kuo ta'ofi katoa kinautolu, ...

<008>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'o a'u ki he 'aho 12 'o Ma'asi 2022 tukukehe ka toki fakangofua atu 'e he Potungāue Mo'ui 'a e ngaahi vakauta koloa kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi vaka 'oku 'omai ai 'etau kau pasese fakafoki mai ai hotau kakai mei tu'apule'angá.

'Eiki Sea na'e fu'u fiema'u foki 'i he taimi faingata'á ke langa 'a e *capability* pē ko hono toe ako'i fo'ou 'a e kau ngāue 'i he ngaahi tafa'aki 'o e mahaki faka'auhá ko hono tokangaekina ha tokotaha 'oku uēsia 'e he fokoutua ko eni pea mo e ako'i makehe 'a kinautolu te nau fakahoko 'a e huhu malu'í 'i hotau ki'i fonua ni. Ko e ako ko eni na'e leleaki'i ia 'i Tongatapu ni kae 'uma'ā foki 'a e tūkuí motú. Pea 'oku ou fiefia ke fakahā 'eku fiefia 'i he to'o fatongia 'a e kau ngāue ko e kau *vaccinators* kuo a'u 'o 120 kuo 'osi fakamafai'i 'o fakatatau ki he laó ke nau fakahoko 'a e ngāué ki hotau kakai 'oku nau ma'u e 'ilo, taukei 'oku nau ma'u e

‘ulungāanga fakapolofesinale mo faka’ēfika ke fiemālie ‘a e Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonuá, ‘ikai ke ngata aí ka ko hono leleaki’i mālohi ‘a e pōtalanoa mo e talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá. Na’e lava atu ‘a e timi ngāué ki he ngaahi koló, kau Pule Fakavahe, kau ‘Ofisakolo, kau Fakafofonga Fale Alea na’a nau tokoni mai ke teke ‘a e ngaahi tālanga ko eni ‘i he ngaahi koló ke a’usia ‘e he kakai ha ‘ilo fe’unga pea ke nau fakahoko foki ha *decision* ki he’enua mo’ui ‘i he taimi faingata’a ko eni ha *decision* lelei.

‘Eiki Sea ko e ngāue foki ko eni ki he huhu malu’i na’a ku lave ki ai ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama huhu malu’i ko e huhu malu’i ‘e tolu makehe ki he’etau fānau pea ko e huhu malu’i ko ia ‘oku feinga’i mo ia ke leleaki’i ‘i he taimi tatau lolotonga ‘a e fu’u mahaki faka’auha ko eni. Ko e huhu malu’i ko eni te ne hanga ‘o malu’i ‘etau fānau mei he ngaahi fokoutua, niuonia ‘o lava ke uēsia lahi ‘etau fānau pē ko e uēsia ‘i he ngaahi fokoutua ko ia ‘o e halanga me’atokoní. Pea fakatatau ki he lipooti ‘a e Potungāue Mo’ui 2017 ko e tokolahi taha ‘etau fānau ‘oku ‘oatu ki he uooti ko eni ko ē ko ē ‘a e fānau iiki ko e uesia kinautolu ‘i he ngaahi fokoutua ko eni. Pea ‘oku ou fiefia ‘aupito ‘i he kaveinga ngāue ki he huhu malu’i ko eni ko hono ‘uhinga ke malu’i ‘etau fānau he ko hotau kaha’u kinautolu.

Ko e tafa’aki ko ia ki he faito’o konatapu ko e Potungāue Mo’ui ‘oku ne ngāue vāofi ‘aupito pea mo e ngaahi komiti ko eni ki he ngaahi faito’o konatapu pea ‘oku lolotonga lele ‘a e savea ki he faito’o konatapu pea ko e savea ko ia ‘e ma’u hono olá ‘i he vave, ‘i he kaha’u vave mai ni pea ‘e hoko foki ia ko ha maama ki he ngaahi to’o fatongia pea mo e palani ngāue ki he faito’o konatapu ‘i Tonga ni.

Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Pilisone fekau’aki mo e palopalema ko ia ‘i he fale nofo’anga ki he hou’eiki fafine ‘oku ‘i ai pea ‘oku ou poupu lahi ki ai he ko hono ‘uhinga ko kinautolu ko eni ‘oku tokangaekina ‘e he Potungāue Mo’ui ‘i he taimi tatau pē ka ‘oku nau nofo ‘i pilisone. Pea ‘oku ou fakamālō lahi ki he ngāue lelei ‘oku fakahoko ‘e he Komisiona ‘o Pilisone ko hono tokangaekina kinautolu pea mo e fiema’u foki ‘o e palani ngāue pea mo e langa ‘o e pilisone ke nofo lelei ki ai ‘a e si’i hou’eiki fafine ‘oku nau nofo ‘i he pilisone ko hono ‘uhinga ko e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... uesia kehekehe ‘o kau ai foki ‘a e ngaahi uesia ko ia ki he ‘atamai ‘oku tokangaekina ia ‘e he Potungāue Mo’ui.

Ko e palani ngāue leva ‘a e Potungāue Mo’ui ko e palani ngāue ko eni ko hono misioná pea ko e fo’i kaveinga mahu’inga ‘oku ou fie hanga ‘o ‘omai hení ki he misiona ko eni ‘i he peesi 6 ‘a e mahu’inga ke fakalalakaka ‘a e mo’ui ‘a e kakai Tongá. Mahu’inga ke fakalalakaka kimu’a ‘a e to’o fatongiá pea ke tali ui foki ki he kakai ‘i ha tu’unga ‘oku ma’olunga ‘aupito mo fakapotopoto. ‘I he tu’unga ‘o e vīsone kimu’á ko e vīsone ko eni ke hoko hotau ki’i Pule’anga ko e Pule’anga mo’ui lelei taha ia ‘i he Pasifikí pea mo ‘i ha tu’unga fakavaha’apule’anga. Ko e taha eni ha kaveinga vīsione mahu’inga ‘aupito ki he kaha’ú pea fu’u fiema’u ‘aupito ‘etau kau fakataha mo e kalusefai lahi foki kae malava ke tau hoko ko e Pule’anga mo’ui lelei taha ‘i he Pasifikí.

Fakafuofua ki he toko 600 tupu pekia he ta’u mei he NCDs

Ko e kaveinga ngāue pē ko e ngaahi ‘asenita ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui ‘i he peesi hono 9 ko e ngaahi ‘asenita lalahi ‘e 12. Ko e ngaahi ‘asenita ko eni ko e ‘uluaki ko e ngaahi mahaki ‘ikai

ke pipihí, 'Eiki Sea 'oku fakafuofua ki he toko 600 tupu 'oku pekia 'i he 'etau ki'i fonuá ni 'i he ta'u. Pea fakatatau ki he lipooti fakamuimitaha 'a e Potungāue Mo'uí 2017 ko e peseti 'e 53 ai ko kinautolu 'oku uesia 'a e mafú mo e halanga kálavá kae 'uma'ā foki 'a e suká. 'A ia 'e malava pē ke tau pehē 'oku laka hake 'i he toko 300 tupu 'a kinautolu 'oku nau pekia 'i he ta'u kotoa pē, 'oku 'i ai 'ene felāve'i tonu mo e ngaahi fokoutua 'o e mafú pea mo e suká.

'Oku lolotonga fatu 'a e halafononga fo'ou *new strategy* 'a e Potungāue Mo'uí 'oku faka'osi'osi e fatu ko ení fakahangatonu ki he ngaahi fokoutua 'ikai ke pipihí. Pea 'oku fu'u mahu'inga foki eni Sea ko hono 'uhingá ko 'etau fānau. 'I he savea, ngaahi savea fakamuimitahá 'oku 'alu e taimí ke fu'u toko lahi ange 'a e sisino 'etau fānau kae 'uma'ā foki 'a e fānau 'i he Pasifiki. Pea fu'u fiema'u 'a e halafononga fo'ou ke fatu ia 'i he founga fo'ou, founga kuo pau ke tau fakahoko ha ngaahi kalusefai 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o e sosaieti mo e anga 'etau nofó kae malava ke tau matā 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí pea mo e kaha'u vave maí ha ola 'oku toe lelei ange ma'á e tau fānau.

Ko e fika uá 'i he ngaahi 'asenita ko ení 'e 12 ko e mahaki pipihí. 'A ia ko e ngaahi palani ngāue kotoa pē fekau'aki pea mo e mahaki ko ení 'oku fakapatonu ia ki he 'asenita fika 2 ko eni 'a e Potungāue Mo'uí. Neongo kuo a'u mai ki he 'aho ní te'eki ke 'i ai ha taha 'e uesia pē pekia mei he fokoutua ko ení ka ko e ngāue lahi ke fakahoko ke kei malu mo hao. Pea ka 'i ai ha keisi 'i he kaha'ú 'oku malava 'e he Potungāue Mo'uí 'o tokangaekina lelei 'a e tokotaha ko iá ke ne toe a'usia 'a e mo'ui lelei.

Ko e ngaahi 'asenita ē 'e 12 ko e fika tolú ko e fakakaukau'i e fāmili. Fika fā ko e mo'ui 'a 'etau longa'ifānau 'a ia ko eni nau lave ki ai ki he ngaahi huhu malu'i makehe 'e 3 'e toe leleaki'i pē foki mo ia he taimi he ta'u ni. Pea 'oku fai e fengāue'aki lahi pea mo e *UNICEF* kae 'uma'ā e Kautaha Mo'ui 'a Māmani ki he hao mo e malu 'a e ngaahi huhu malu'i ko eni he kuo nau 'osi 'i Tongá ni 'a e ngaahi huhu malu'i ko eni.

Ko e fika nimá ko e mo'ui 'a e to'utupu 'a e mahu'inga 'a e tafa'aki ko eni ki he 'etau fānau, to'utupu, mo'ui lelei 'a e fāmili, ko e malu'i fakasōsialé. Ko e fika valú ko e tukuhausia ...

<002>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... pea 'oku 'i ai 'a e pou pou 'a e finemotu'a ni ki he ngaahi langa 'oku fakahoko ki he ngaahi fale he 'oku fiema'u 'a e kakai ke nau nofo 'i he fale 'oku māfana mo malu, he ko e *foundation* pē ko e kaveinga mahu'inga taha ia ke mo'ui, ko e kaveinga mahu'inga ia ki he mo'ui lelei 'a e nofo 'i he fale 'oku malu mo māfana. 'Ikai ke ngata pē ai ko e fika 9, ko e faingata'a'ia fakaesino pea 'oku tokoni atu 'a e Potungāue Mo'uí ki hono sivi sivi'i 'a kinautolu 'oku 'i ai 'a e ngaahi faingata'a'ia fakaesino 'ia tekinautolu, ke nau ma'u 'a e ngaahi monū'ia ko ia 'a e Pule'anga. Fika 10, ko e ngaahi fakatu'utāmaki fakanatula, fika 11, ko e feliuliuaaki 'o e 'ea, pea ko e fika 12, ko e tekinolosia ia pea mo e ngaahi ngāue kotoa pē 'i he *health information system*. Ko e ngaahi 'asenita ia 'e 12 'oku leleaki'i 'e he Potungāue Mo'ui 'i he'ene ngaahi palani ngāue 2021/2024.

Ki he kaha'u leva 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Potungāue pea na'e 'omai e kole ko eni ki he Sea 'o e komiti, pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e finemotu'a ni, 'e tokoni mai 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he ngaahi kaveinga ko eni he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito mo 'etau laka kimu'a. 'Ikai ke ngata, ko e taha he ngaahi kaveinga ko e ngaahi huhu malu'i, pea 'oku 'i ai e fakamālō'ia e ngaahi tokoni mei he ngaahi Pule'anga mei muli, 'ikai ke ngata pē ai

ko e ngaahi koloa ko ia ki he me'a malu'i, *PPE*, hoko atu ko e ngaahi me'alele, ko e ngaahi ngāue kotoa pē ki hono tu'uaki 'o e mo'ui lelei. Ko e 'Apiako Kuini Salote, pea mo e langa fo'ou 'o e 'apiako ko ia ke hoko ko ha senitā 'a e Potungāue Mo'ui, ki ha ngaahi ngāue ki he Kōviti 19 'i he kaha'u. Ko e ngaahi *renovation* ke fakahoko ki he ngaahi *Health Centre* kotoa pē 'i Tonga ni. Ko e ngaahi ngāue foki eni ko hono 'uhinga ko e femo'uekina lahi 'a e Potungāue 'i hono siofi 'a e ngaahi kaveinga ngāue mahu'inga ki hono malu'i hotau fonua ni, 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e fakahoko 'a e ngaahi ngāue kātoa ko eni, *renovation*, fakalelei'i 'o e ngaahi *Health Centre* kotoa pē 'i Tongatapu ni kae 'uma'ā foki 'a e 'otumotu 'i he ta'u ni ki he ta'u fo'ou. 'Ikai ke ngata pē foki ai ka ko hono langa fo'ou 'o e falemahaki ko Pilinisi Uelingitoni Ngū 'o Vava'u Lahi, pea mo hono fakalelei 'o e ngaahi nofo'anga ko hono 'ā fo'ou, kae 'uma'ā foki 'a e 'elia fakalukufua.

Fokotu'utu'u ke fakalelei'i 'a e Falemahaki 'i 'Eua mo Niuafu'ou

Ko e falemahaki foki ko eni Sea, ko e lipooti fakamuimui taha ki ai *is at risk of collapse*, pē 'oku tu'u ia 'i ha tu'unga 'e malava pē ke holo 'i ha fa'ahinga taimi pē. Ko e taha foki eni ha kaveinga kuo tali 'e he Pule'anga ke hoko ko 'ene *project* mahu'inga taha, pea 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia ke hoko 'a e ngāue ko ia 'i he 2021/2022. 'Ikai ke ngata pē ai foki ko hono fakalelei'i 'a e falemahaki ko ia 'o 'Eua, kae 'uma'ā foki 'a e falemahaki fo'ou ki Niuafu'ou. Ko e falemahaki 'i Niuafu'ou na'e langa fakafuofua ia ki he tahahiva fitungofulu, kuo 'ova eni he ta'u 'e nimangofulu, na'e lele atu 'a e finemotu'a ni 'o mātā tonu ki he ki'i falemahaki ko eni, kae 'ikai ke ngata pē ai 'oku 'ikai ke 'i ai ha loki ai 'e malava ke hoko ko ha ki'i loki ke fakahoko ai ha kuki, ha ki'i me'atokoni 'a kinautolu 'oku nau nofo mama'o 'i Niuafu'ou.

Sea, te u ki'i faka'osi atu pē he ongo kaveinga 'e 2 ko eni, ko hono 'uhingá ko e taimi. Ko e hokó atu pē ko e faka, ko e mahu'inga ke langa 'a e tafa'aki ko eni ko ē 'o e *public health*, ki he tu'uaki 'o e mo'ui lelei 'i he Potungāue Mo'ui, kae 'uma'ā foki 'a e fale tuku'anga koloa 'a e Potungāue Mo'ui.

Sea mālō 'a e ma'u faingamālie ka u toki hoko atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui, mālō e me'a lōloa, mahu'inga 'aupito e fakamatala mahu'inga e mo'ui, ka tau mālōlō Hou'eiki, liliu 'o Fale Alea.

(Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua, ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau toloi e Fale ki he 2.

Toloi ki he 2 efiāfi - Taimi 12 ho'atā

<005>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Kole pē Hou'eiki ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(*Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō e laumālie, tau fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi tau hūfanga ai pē he fakatapu kakato mo e lotu na'e fai he 'Eiki Sea he kamata 'a e Fale. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ko e fakama'opo'opo eni ho'o me'a ho'o palani mālō me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e Fale Alea 'o Tonga, kae 'atā ke u hoko atu 'a e tālanga mei he Potungāue Mo'ui, pea 'oku ou fakamālō 'Eiki Sea ho'o laumālie lelei kae toe 'omai ha ki'i faingamālie 'a e finemotu'a ni ke u faka'osi atu 'eku tālanga pea mo e vahevahe fekau'aki pea mo e nga'unu kimu'a pē ko e *moving forward* 'i he kaveinga hono 12. 'A ia na'a ku lave atu ki he kaveinga 'e 11, ka ko e kaveinga lalahi 'e 17 'oku kole he finemotu'a ni ke ne faipoupoua 'e ho Fale 'Eiki 'i he nga'unu atu ko eni kimu'a.

Kole e 'ova taimi 'a e ni'ihī 'oku nau kau ki he polokalama huhu malu'i.

Ko e fika hono 12. Ko e ngaahi kole ia fekau'aki ia mo e pa'anga 'ovataimi pea mo e ngaahi 'ovataimi foki 'oku fakahoko 'e he kau ngāue 'i he kolonitini. 'Oku nau fakahoko 'a e 'osikiavelenga 'i he fatongia kae 'uma'ā foki 'a e timi ko ia 'oku nau fakahoko 'a e polokalama huhu malu'i ko e toko 120 'i Tonga ni fakalukufua 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko eni, pea mo e timi ko eni kuo pau ke nau maau kinautolu 'i he 6:00 pongipongi ki he *command center* ko hono siofi 'a e kaveinga ngāue 'o e 'aho takitaha pea nau mātuku atu 'o fakahoko 'a e ngāue, pea nau foki mai kuo pau ke nau fakahoko 'a e ngaahi fakataha ko hono siofi 'a e ngaahi ngāue kuo lava, siofi 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'i ai 'a e mālohinga pea toe siofi foki 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'i ai 'a e vaivai'anga ko e 'uhinga ke toe foki ki he ngaahi kolo ko ia 'o toe teke'i mālohi fakataha pea mo e kakai 'o e kolo 'a e ngaahi kaveinga mahu'inga ko eni 'o e huhu malu'i.

Fiema'u 5 kilu ki hono fakangaue'i 'o ha kau mataotao (*specialist*) 'e toko 3

Sea ko e fika 13. Ko hono fakapa'anga ia 'o e ngaahi *specialist position* 'a e Potungāue Mo'ui 'a ia ko e *specialist position* 'e tolu ko hono *budget* ko e 5 kilu, ka 'Eiki Sea Tonga monū'ia 'aneefiafi pē kuo tuku mai e tohi 'a e Talafekaulahi 'o 'Aositelēlia na'e fai e kole pea toe hokohoko atu hono tokanga'i mo hono kole 'a e tu'unga ko eni *specialist* 'e tolu pea ne fakahoko mai 'i he'ene tohi ko eni 'oku laumālie lelei ke ne toe hoko atu 'o a'u ki he 'aho 31'o Tīsema, pea ko e ki'i fo'i tafa'aki ko ia kuo ikuna ia 'a e ki'i fo'i fika 13, ka ko e hoko atu 'oku 'i ai 'a e ngāue mahu'inga 'aupito 'i Tonga ni 'oku tākiekina 'e Tonga ni 'a māmani 'i he ngāue ko eni ki he hao mo e malu hono tokangaekina e kakai, pea mo e tafa'aki ko eni ki he tafā hūfanga he fakatapu, *safe and affordable surgery*. 'A ia 'oku pau pē foki ai 'a e fakafofonga 'o Vava'u 14 'i he ngāue ko eni na'a ne leleaki'i mai, kae 'uma'ā pē foki 'a e Feitu'una ko e 'Eiki Minisitā Mālōlō kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Mālōlō Fakafofonga Vava'u 14, he ko e kaveinga mahu'inga eni na'a ku lava ke u hanga 'o 'oatu 'a e kaveinga ko eni 'i he fakataha 'a e Pasifiki Saute kau Minisitā 'o e Pasifiki Saute pea mo hono tuku atu fakamāmani lahi 'a e *safe and affordable surgery* 'o kau ai e ngaahi palani ki he loki tafa, kae 'uma'ā foki 'a e palani ki he tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'o e *obstetric* pē ko e tafa'aki ko ē 'a e fa'ē pea mo e fānau pea mo e tafa'aki ko ia fakamohe. 'Oku ...

<007>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Minisitā Mo'ui: .. kuo salute mai 'a e Pasifikī ki he ngāue ko eni 'oku tākiekina 'i Tongā ni 'e *Lord* Tangi 'o Vaonukonukā pea 'oku tau fiefia kotoa ai. Pea 'oku ai 'a e faka'amū 'e lava

fakaivia 'a e ngāue ko ení mei 'osi hono ngaahi tohi pea mo hono ngaahi kaveinga kehekehe ke lava ke a'usia 'i Tongá ni. Kai ke ngata pē foki aí ka ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono tokangaekina e tafa'aki ko ia e *Rehabilitation* pē ko e fakaakeake 'a e mo'uí pea mo hono tokangaekina ko ia 'o ha tokotaha *priority care* ko e tu'unga 'o e mo'uí 'e 'ikai ke toe taufonua ka 'oku fu'u fiema'u pē 'a e tokangaekina makehe, pea mo e timi makehe ke nau malava 'o tokonia 'a e kakai ko ení.

Ko e kaveinga hono 16 ko e palani ngāue pē ko e *High Level Five Years Strategy Plan* 'a e Potungāue Mo'uí 'oku 'i ai 'a e kole ke fakapa'anga 'a e tafa'aki ko ení 'i he'ene 'alu atu kimu'a 'i *he within the next five years* ko e palani ngāue eni ki he ta'u 'e 5 ka hokó. Kai ke ngata pē foki aí ka ko e palani ngāue ko ia ki he fokoutua 'ikai ke pipihí, 'oku fiema'u pē ha toe fakaivia ki he kaveinga mahu'inga momafatukituki ko ení. 'Eiki Sea ko e ngaahi kaveinga ia 'e 17 laka kimu'a 'oku kole 'e he Potungāue Mo'uí ke tokonia 'e he Fale 'eiki ko hono 'uhingá kae malava e Potungāue 'o fakahoko 'ene ngaahi fatongia ki he Hou'eiki mo e kakai e fonuá.

Hiki e Patiseti 'a e Potungāue Mo'uí mei he 70.64 ki he 77.96 miliona.

Te u lave nounou pē 'Eiki Sea ki he patiseti pea u toki faka'osi leva fakalūkufua pē ki ai. Ko e patiseti ko ia 'a e Potungāue Mo'uí na'e tali 'i he 2020/2021 ko e 70.64 miliona. Ko e patiseti ko ia 2021/2022 ko e 77.96 miliona. Ko e tafa'aki na'e lahitaha ai 'a e tokoni pē ko 'ene 'alu ki 'olunga 'a e patiseti ko ení, ko e ngaahi tokoni ko ia mei he ngaahi hoa ngāué. 'A ia 'oku 'alu hake ia mei he 18 – 25 miliona 'a ia ko e hiki'aki ia 'a e peseti 'e 38%. 'Ikai ke ngata pē foki aí ka ko e tokoni 'i he fakaepa'anga 'oku hiki hake ia mei he 4.34 miliona mei he ngaahi hoa ngāué, ki he 8.91 miliona. Ko e *Recurrent Budget* pē ko e patiseti ko ia ko ē pa'anga fotofonua mei he Pule'anga Tongá 'oku holo'aki ia 'a e peseti 'e 9%. Ko e tafa'aki ko ení, 'oku to'o mai 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'i he, na'e fakahoko 'e he *Recurrent Budget* 'a ia na'e 'i ai 'a e fo'i 5 miliona na'e 'i ai, 'o tuku mai ia ki he hoa ngāué ki he patiseti ko ia 'oku tokoni mai ai 'a e hoa ngāué, 'a ia na'a ku lave ki aí 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga, 'a e peseti 'e 38%. 'A ia ko e fakalūkufua ko ia 'a e patiseti 'a e Potungāue Mo'uí mei he ta'u kuo 'osi ki he ta'u ní 'oku hiki 'aki 'a e peseti 'e 10%. Ko e patiseti ko e *allocation* ko ia ki aí 'oku 'ave 'a e peseti 'e 38.5% ki he vāhengá pea ko e fakalele ko ia 'o e Potungāue 'oku 'i he peseti 'e 59.8%.

Sea ko e faka'osi pē ki he finemotu'á ni, ko e ngaahi kaveinga ngāue kotoa 'a e Potungāue Mo'uí 'e 12, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi makatu'unga mahu'inga ke fakahoko ha ngāue ki ai 'e 17 na'e 'omai 'e he Potungāue Mo'uí, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ia, kae malava ke a'usia 'e he kakai ho fonuá 'a e misiona ke fakalalakalaka 'enau mo'uí kimu'a, pea ke hoko 'enau mo'uí ki ha tu'unga ma'olunga, pea ke hoko foki 'a Tonga ko e lelei taha ia 'i he Pasifikí 'i he tu'u fakavaha'apule'angá. Kapau leva 'e pehē, 'e a'usia leva e kaveinga mahu'ing, ke a'usia 'a e mo'ui lelei 'e he tokotaha kotoa pē, *leaving no one behind*. Pea 'i he mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonuá *Health is Wealth...*

<008>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ko e mo'ui lelei pea toki ma'u leva ai 'a e ako lelei mo e tupulekina faka'ekonōmika 'a hotau fonua ni mo e taumu'a foki ke hoko 'a e fokoutua ko eni Kōviti-19 *make it the last pandemic* ka kuo pau ke tau hanga 'o langa 'a e *health care system* 'a Tonga ni ki he tu'unga 'e malava ke ne matu'utaki 'i he kaha'u ha toe fokoutua faka'auha pehe ni, 'ikai

ke ngata pē ai pea ke paotoloaki foki ‘a e mo’ui lelei ‘a e kakaí ko hono ‘uhinga ko e ngaahi mahaki ‘ikai ke pipihi ko e fokoutua ia ‘oku ne uēsia lahi taha hotau kakai ka pēhē kei hokohoko atu ai pē ‘a Tonga Monū’ia. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Mo’ui me’a lelei mo ho’o fakamatala ho’o palani ngāuē mo e founga ngāue ho’o potungāue. Kou lave’i ‘oku me’a mai pē kakai ‘o e fonuá maama lelei ‘a e ngāue ‘a e potungāue. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Fakalotofonua kapau ‘oku faingamālie pea ke me’a mai mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu’una, ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato. Tapu heni ki he ‘Eiki Palēmia, tapu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae tukuange mai mu’a e ki’i faingamālie ko eni ma’a e motu’a ni ke fai atu pē ha ki’i fakamatala nounou ki he fekau’aki pea mo e Patiseti ko ia ‘a e motu’a ni ‘i he Potungāue Fakalotofonua 2021 ki he 2022.

Polokalama lalahi ‘e 6 ‘i he malumalu ‘o e potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Ko e patiseti ‘a e potungāue ni ‘i he 2021 ki he 2022 ‘oku fe’unga ia mo e nima miliona tolu kilu mā fitu afe onongeau tolungofulu mā fā mo e sēniti ‘e hivanoa. Ko e holo ia ‘aki ‘a e pa’anga ‘e ua miliona poini ‘e hiva mei he patiseti lolotonga ‘o kau ai pea mo hono to’o ko ia ‘a e va’a ki he Pule Fakakolo mei he *MIA* ‘o ‘ave ki he ‘Ofisi ko ia ‘o e Palēmia. Ko e patiseti ko eni ‘oku vahevahe ia he ngaahi polokalama lalahi ‘e ono ‘a ia ‘oku malumalu he potungāue ni ‘uluaki ko e Va’a Sipoti mo e Va’inga. Ua Va’a Ma’u Ngāue ki Muli. Tolu Va’a ki he Kakai Fefine. Fā Va’a ki he kau Faingata’a’ia mo Tu’ulaveangofua. Nima, Va’a ki he To’utupu, ko hono ono ko e Tesi ‘o e Kau Taki Lotu malumalu pē he Va’a Taki mo e Pule’i ‘o e Potungāue.

‘I hono fakafelāve’i ‘a e palani ‘a e potungāue ki he patiseti ko eni ‘oku ne hulu’i mai ai ‘a e tu’uma’u pē ‘a e ‘inasí ‘oku vahe’i mai ki he fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi ngāue ka ‘oku tupulaki ke lahi ‘o e ngaahi fatongia ‘oku tākaki mai ‘e he Pule’angá ke fakahoko he potungāue ni.

Te u lave atu pē ki he hikihiki ‘o e ngaahi fatongiá ‘i hono fakafelāve’i ki he ngaahi ‘elia mahu’inga ‘a e Pule’anga pē ko e *Government Priorities* ka ‘oku kei fakahoko ‘aki pē ‘a e pa’anga tatau mei he ngaahi ta’u kimu’a ‘o a’u mai pē ki he patiseti ko eni ‘i he ngaahi ‘elia mahu’inga ko ia ‘e fitu ‘a e Pule’anga. ‘Oku lave hangatonu ‘a e ngaahi ngāue ‘a e potungāue ki he ‘elia mahu’inga ‘e tolu. Ko hono ‘uluaki pē Sea fakalakalaka ‘o e mo’ui. ‘Oku tokangaekina ‘a e ngaahi kulupu tu’u lavea ngofua pea mo faingata’a’ia pea neongo ‘oku ‘ikai ke piki ‘a e patiseti ki he ngāue ko eni ka ‘oku hā mai ‘oku tokoni’i ‘e he ngaahi tokoni fakapa’anga ki he mateuteu ki he Kōviti-19. Pea ‘oku ou fakafeta’i ai he mahino ‘oku fai ‘a hono hiki hake ‘o e pa’anga tokoni ki he faingata’a’ia. ‘A eni pē Sea na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga kuo hiki hake eni ‘a e *one form* ko ē ...

<009>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘o e faingata’a’ia mei he 30 ‘o ‘alu hake ‘o 60 pea ‘alu hake ‘a e faingata’a’ia ‘i he 2 ‘alu hake ‘o 60 ‘o 80 pea ko e faingata’a’ia ‘aupito ‘aupitó, hiki hake ia ‘o pa’anga ‘e 100. Mo’oni foki Sea e ki’i himi ko ē ‘a Molitoní ‘oku nau kei tokotó na hangē ha fanga sipi matenoá, ‘ikai ha taha ke tauhi ia.

‘I he polokalama 2 ‘oku taumu’ a ia ke fakalalakaka mo faka’ ai’ ai e mo’ ui lelei ‘o fou mai ‘i he sipotí mo e va’ingá. ‘Oku ‘i he palani ngāue ha ngaahi ngāue ‘e 22 ke fakapa’anga mei he Patiseti ko ení ‘a ia ‘oku ‘ikai ha hiki ka kuo pau ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ko ení. ‘Oku teu mai foki ha ngaahi fe’auhi fakavaha’apule’anga hangē ko ia ko e ‘Olimipiki ‘a e kau Faingata’a’iá. ‘Oku teu ki Siapani pea hoko atu ai pē ki he ‘Olimipiki ‘a ia ‘oku fai mo ia ki Siapani he kongá kimui ‘o e ta’u ní. ‘Oku tau teuteu atu ‘eni ki he ipu ‘a māmaní ‘i he ‘akapulu liikí ‘a ia ‘oku teu ki ‘Ingilani ‘i ‘Okatopa. Pea neongo ‘a e ‘ikai ke hiki ‘a e patiseti ‘a e polokalama ko ení ka ‘e fai e lelei tahá ke fakasiosio ‘a e ngaahi me’a ‘oku mahu’inga tahá koe’uhí pē ke fakakakato mei he Patiseti lolotongá.

Ko hono tau’i ‘o e faito’o konatapú pea mo malu fakafonua. ‘Oku ngāue hangatonu ki heni ‘a e tesi ‘o e kau taki lotú ‘o fakahoko e ngaahi polokalama fale’i, ngaahi polokalama mo kinautolu ‘oku ma’u kovia ‘e he faito’o konatapú mo hono ngaahi nunu’á. ‘Oku nau fai ‘a e ngaahi ako ‘i he ngaahi koló pea folau atu ki he ngaahi tukui motú ‘o hoko atu ai. Pea ‘oku ou tui Sea ko e polokalama ení ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito koe’uhí ke ta’ota’ofi ‘a e faingata’a ko ení ‘oku mo’ua tonu ai ‘a e hakotupu ‘o e fonua. Ko e fa’ahinga faingata’a ení kuo hake ‘uta ‘oku ‘ikai ke tau toe lava ‘o ta’ofi. Ka ko ‘emau me’a leva ‘oku fai Sea ko e huluhulu e maama e lotú ko e ‘uhingá pē he ko hotau tauhi ‘a Sihova.

Kiate au Sea ko e polokalama ko e pa’anga mahu’inga taha ‘eni ke fakamoleki koe’uhí ko e kau faingata’a’ia ‘oku nau fakatupunga ‘a e ngaahi faingata’a fakamāmani lahi ko ení pea ‘oku mo’ua ai hotau hakotupú pea pehē ki he Mahaki ko ia ‘o e KOVITI-19. Ko e patiseti kuo vahea mai ‘e he ngāue ko ení ‘oku ‘ikai ke ne fakafenāpasi lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘oku totonu ke fakahokó ka kuo pau pē ke toe fakasi’isi’i ‘a e fiema’u ‘a e ngaahi va’a kehekehe kae vahevahe mai ke fakakakato ‘a e ngaahi fatongia ‘o e va’a ko ení.

Ko hono tolú Sea, fakalalakaka faka’ekonōmiká. ‘Oku ‘ikai foki ‘ufikaua ‘a e ngāue lahi ‘oku hoko ‘i he va’a ngāue ko ení ‘o ma’u, ‘o e ma’u ngāue ki mulí ‘a hono kumi mo fetuku atu hotau kakai ki ‘Aositelēlia mo Nu’usila ke ngāue ai. Ko e lahi taha ‘o e patiseti ‘a e va’a ngāue ko ení ‘oku ‘alu ia ki he kau ‘ofisa fakahoko ngāue *liaison officers* ‘a ia ‘oku toko 3 ‘i Nu’usila pea toko 2 ‘i ‘Aositelēlia. Fakamālō pē he ‘oku hoko ‘a e hū mai ‘a e polokalama ko ia ko e *SET* ke ne fakafeauloto ‘a e ngaahi fiema’u ki hono fakaivia ‘o e ngaahi polokalama ‘a e va’a ngāue ni.

‘Oku toe fakautuutu foki ki he toe tokolahi ange ‘a e kau ngāue ki mulí Sea ‘i he va’a ngāue toli fua’i’akaú ki ‘Asitelēliá neongo ‘a e taimi ‘oku tau *lockdown* ai tautolu he KOVITI-19. Kae fakafeta’i Sea he ‘oku ‘ikai ke tuku ai pē ta’ofi ai ‘a hono fiema’u ‘o e kau ngāue ke nau folau atu ki ‘Aositelēlia ke fakahoko ai e ngāue. Talu mei ‘Okatopa ‘o e ta’u kuo’osí ko e lava ‘aki ení ‘a e toko 1635 ...

<002>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...kuo nau ‘osi folau atu ki ‘Aositelelia ‘i he ngāue ko ení, koe’uhi ke tokoni ki he ngaahi fāmili. ‘Oku ‘i ai ‘a e toko 355, ko e kakai fefine ia, si’i fakafeta’i he ‘oku kei fiema’u pē mo e kakai fefine ke nau kau atu, ‘i ai leva pea mo e toko tahaafe uangeau tupu ko kinautolu ia ‘a e kakai tangata ‘oku kau ‘i he folau.

Hokohoko atu hono fakafolau e kau ngaue toli ki 'Aositelelia.

Sea ko e Falaite ko eni 'oku 'amanaki ke folau atu ai 'a e toko 162 ki 'Aositelelia pē, ko e kei hokohoko atu pē ia 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fealea'aki, koe'uhí pē ke hokohoko atu pē 'a hono fakahoko 'o e ngāue ko eni mo hono fakafolau atu hotau kāinga ke ō 'o fakahoko 'a e ngāue ko ia ki he 'otu muli.

Faka'amu ke fakakakato e ngaahi tukui motu he misini faka'ata koe'uhi ko e sivi mo'ui lelei.

Fakamālō lahi pē motu'a ni ia koe'uhí he 'oku 'i he Pangikē 'a Māmani 'enau tokoni lahi kuo fai ki he tokonia, fai tokonia e, 'a e fakahoko fatongia 'a e motu'a ni pea mo ene Potungāue 'o 'omi ia fakaivia mai ia 'i he Potungāue Mo'ui 'omai e fu'u mīsini faka'ata ki Ha'apai mo Vava'u, koe'uhí ke sivi mo'ui lelei pē kinautolu ai, pea nau toki folau mai, 'oua te nau toe ōmai 'o nofo fuoloa 'i Tonga ni, fu'u fuoloa e nofo heni.

Sea, ko e hoko atu 'emau vīsoné ke 'i ai ha misini pehē 'a Niua, ko hono 'uhinga te nau nofo ai pē ai 'o sivi pē mei Niua, pea 'oku nau toki folau mai pē mei ai heka ki he vakapuna, 'alu, fa'a lahi e taimi 'oku nau folau mai ōmai 'o nofo heni he mähina 'e 2, ko e feinga ke lava ke 'alu he toli, ka hoko eni, 'Eiki Minisitā Mo'ui te mau sivi pē mei Niua, pea mau toki folau mai mei Niua heka ki he vakapuna, 'alu ki 'Asitelelia.

Sea ko e fakalalakaka eni hangē kuo vāofi ai e vāmama'o, ka 'oku fai e tokanga lahi 'aupito ki ai pea 'oku ou tui Sea, ko e vave tahá ko e sai taha ia, 'o fai ai pē fengāue'aki pea mo e tokotaha, pea mo e Pule'anga pea mo e Pangikē ko ē 'a Māmani ke hokohoko lelei atu ai pē Sea, 'a 'emau fengāue'aki. Taha eni he ma'u'anga mo'ui fakalalakaka'i ai e ngaahi fāmili, tatau pē he ngaahi tukui motu pea a'u ai pē kia kinautolu 'e Sea, mau 'inasi ai pē 'i he fakalalakaka ko ia, mo kai 'utungaki ai e ngaahi fāmili 'o e fonua ni.

Sea kau ki'i fakahoko atu pē e fanga ki'i lelei ko eni pea mo e palani kuo lava 'e he va'a sipoti, fakafiefia pē he ko hono 'uhingá he 'oku fai hono teu'i pē 'o e teufaiva koe'uhí ke fakalalakaka 'i he sipoti ki ai. Pea ko e tokoni lahi 'a e va'a sipoti he taimi ni ko hono feinga ke fakapa'anga 'a e ngaahi fe'auhi 'i he ngaahi kolo pea mo e ngaahi vahe tatau pē mo e ngaahi tukui motu, fakapa'anga 'oatu pea mo e ngaahi tokoni, fakaivia kinautolu koe'uhí ke nau lahi ange honau taimi te nau nofo ai ki he sipoti. Pea mau tokoni ai ki he Minisitā Mo'ui mo 'ene Potungāue, faka'ai'ai ke faka'ā'āsili'i e mo'ui lelei. Ko 'emau fakaivia ko eni Sea pea 'oku mau faka'amu ke nau nofo ai pē 'atamai 'i he sipoti pē 'oua 'e toe 'i ai ha tokanga ki he Kōviti 19, pea 'ikai ko ia pē 'oua 'e toe fai ha tokanga ki he malisuana ka nau nofo he ko e femo'umo'uekina pē he sipoti pē. Na'e 'i ai e ngaahi tokoni ki he *Gym* he ngaahi feitu'u pē heni, pea mo e me'a, ko e kau ai pē ia he tokoni 'a e Potungāue ni ki he va'a sipoti Sea.

'Oku 'i ai pē me'a 'e taha 'oku mau, na'a mau toe tokanga lahi ki ai Sea, ke toe fakalelei'i 'i he kaha'u vave 'aupito mai, ko e feinga ki he kau *liaison officer* koe'uhí ke toe fai ha ngaahi polokalama ke toe mo'ui lelei ange ai kinautolu ko ia 'oku folau atu 'i he toli, 'oku fa'a hokohoko kau pekia si'i fa'a 'omai, he 'oku lava ke mau fakatokanga'i mahalo 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku ha'isia e lotó mo e fakakaukau mo e 'atamai, pea 'ikai ngata ai 'oku ongoongosia kae feinga ke 'i ai ha ngaahi polokalama ai koe'uhí pē ke fakamālohi'i kinautolu ki he fakamālohisino ke mo'ui lelei.

Sea, ko e ongoongo fakaloloma, 'oku 'i ai 'emau ki'i motu'a 'oku tau mai he ho'atāá ni na'e pekia 'i he toli 'i Nu'usila. Fakaloloma ki he ...

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...fāmili ko eni he ko e mole, ka neongo ia Sea mau feinga pē ke fai homau leleitahá kehe pē ke a'u atu 'a e ngaahi tokoni ko eni. Faka'osi pē Sea neongo pē 'a e 'inasi 'oku 'omai ki he potungāue ni, ka te mau tali pē 'i he'emaui fakaongoongo mo 'emaui hounga'ia pea mau poupou ki he kaveinga folau 'oku taumu'a'aki he Patiseti ko eni "ko e kelesi pē 'oku tau mo'ui ai 'i he'etau tui te tau lavanoa te tau fu'u ikunanoa" ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Fakalotofonua he fakama'opo'opo mo e me'a kakato ki he ngaahi ngāue ho'o potungāue mo e fokotu'utu'u ki he ta'u fakapa'anga ko eni. 'Oku 'oatu ai pē 'a e pōpōaki 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he si'i lotofale 'oku tō ai 'a e po'uli ko ha Tonga ko e mateaki, taau mo e nonga 'a Sihova 'oku mama'o ki he tatae 'a e 'atamai kotoa ke toka ha fiemālie mo ha monū mo ha tāpuaki 'i he lotofale 'o e Tonga mateaki ko eni, foki ki 'api he 'aho ni, talamonū atu ki he fāmili, mālō 'aupito 'Eiki Minisitā mālō e lipooti lelei, hokohoko atu leva 'a e feme'a'aki 'i he Minisitā pē 'oku maau 'i he tēpile 'a e Kapineti ke me'a mai ko e taimi eni, ko e 'uhinga 'oku talitali e taimi 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki 'o e Fale ni ke fai ha'anau feme'a'aki mālō.

Visone 'a e Potungāue Takimamata 'a Tonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu pea mo e Feitu'una Sea, fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti, fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Nōpele, pehē foki fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he ho'ataani pea 'oku ou kole ai pē heni ke u to'o ai leva 'a e faingamālie ko eni ke u ki'i vahevahe atu 'i he Palani Ngāue 'a e potungāue 'a e finemotu'a ni. 'A ia 'oku ou tokanga'i ai 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea pehē ki he Takimamata pea mo e Folau'eve'eva. Te u kamta pē 'i he Potungāue Takimamata pea mo e Folau'eve'eva. 'A ia ko e vīsone 'a e potungāue ko eni "Ke hoko 'a e Takimamata ko e taha'i me'angāue ke ne faka'uto'uta lelei 'a e tupulaki faka'ekonōmika 'oku tu'uloa, fakatolonga lelei 'a hotau anga fakafonua pea mo e tukufakaholo, tokonia 'a e mo'uilelei pea mo e 'ātakai 'oku ma'a pea ke fakatupulaki 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Tonga kotoa pē". Neongo Sea 'a e ngaahi uesia lahi 'aupito 'oku hoko ki he Takimamata pea mo e Folau'eve'eva 'i he mahaki faka'auha ko eni ko e Koviti-19, ka 'oku nofo 'a e ngāue 'a e potungāue ki he takimamata pea mo e folau'eve'eva ko hono teuteu'i mo langalanga hake 'a e takimamata pea mo e folau'eve'eva kae tautautefito ki he ngaahi vahefonua ki tahí, 'o kau ai 'a Tokelaumama'o, ki he Ongō Niua tau pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha takimamata 'i Niua, ka 'oku 'i ai Sea. 'Oku 'i ai 'a e accommodation pehē ki Vava'ulahi pehē ki Ha'apaiveu pehē ki 'Eua pea mo Tongatapu ni foki ke nau kau katoa mai ki he takimamata pea mo e folau'eve'eva he ko e me'a ia 'a e tangata'i fonua pea mo e fefine'i fonua kotoa pē 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga foki.

'Oku toe fai foki pea mo e fengāue'aki vāofi 'aupito 'a e potungāue pea mo e *industry* ke mau kei lava pē 'o tokonia kinautolu 'i he taimi faingata'a ko eni 'o hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē ki he 'Eiki Minisitā ki he Leipa pehē foki 'a e fengāue'aki pea mo e si'i kakai 'o e fonua ki hono fakatolonga hotau anga fakafonua pea mo e tukufakaholō. 'I he taimi tatau Sea 'oku 'i ai pea mo e palani ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki he takimamata 'oku kau ai 'a e fakalahi 'a e mala'evakapuna 'o Vava'ú ke tokoni ke langahake 'a e takimamata 'i

Vava’u pea pehē ki Tonga ni fakalukufua. ‘I he taimi tatau ‘oku mau feinga ke mau mateuteu ki ha ‘atā mai ‘a e kau’āfonua kuo maau mo mateuteu atu hono ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Fokotu’u kau memipa fo’ou ki he TTA (Poate Pule Takimamata)

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ... fakalelei'i 'a e ngaahi mātangá pea mo teuteu'i 'a e fonuá ke toe faka'ofa'ofa ange pea ke fakahoko 'a e Senita 'a e Takimamatá 'i Tongá ni pehē ... ngaahi matangá pea mo e ngaahi *activity* fakavahefonua pea mo e fakakātoá pea mo hono teke ai pē 'a e *Beautiful* Tonga pē ko e Tonga Faka'ofa'ofá 'i he ngaahi tukui koló pea mo e ngaahi 'otumotú pea mo e vahefonua takitaha. 'I he taimi tatau foki Sea, kuo 'osi fokotu'u pea mo e kau mēmipa fo'ou ki he *Tonga Tourism Authority* pē ko e *TTA* 'o fakatatau pea mo e laó. Ko e Poate ko ení 'oku nau ngāue mālohi 'aupito Sea ki he fakamāketi 'a e Takimamatá ki tu'apule'anga, pea ko e taimi lelei mo'oni eni ke fai ha teuteu ki ai, ki he taimi ko ia 'oku 'atā ai 'a e ngaahi kau'āfonuá, 'oku 'osi mateuteu 'a Tongá ni ki hono tu'uaki atu ko ia 'a Tongá ni. Ka 'oku mahu'inga pē Sea ke tau kamata 'i hotau kakai kotoa pē 'i Tongá ni pea mo e ngaahi 'otumotú pea mo hotau ngaahi vahefonua ko ia ki tahí ke nau kau mai ki he Takimamatá pea mo e Folau'eve'evá.

Ke tanu mo valitā e hala pule’anga he ngaahi vahenga ‘e 17

Te u hoko atu leva ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. Ko e visone 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ke tupulaki 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá ke tokoni'i ha Tonga 'oku tu'uloa, mo mahu 'a hono 'ekonōmiká. Ko e taimi tatau 'oku fai 'a e tokanga makehe ki he *safety* pē ko e hao mo e malu 'a e fefononga'aki 'i he halapule'angá, 'i he 'eá pea pehē foki ki tahi. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'oku mau feinga ke toe hikitō 'i he ta'ú ni ke toe vave ange mo toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia. 'A ia 'e kau ai 'a e ngaahi langa falé, ngaahi fale lālangá pē ko e fale hūfangá, ngaahi ngāue ki he ngaahi halá 'o kau ai 'a e ngaahi hala ko eni ko ē ki he ngaahi 'apiako lautohí, ngaahi hala ki he ngaahi feitu'u faka-Takimamatá pehē ki he ngaahi hala ngoué pea mo e ngaahi hala ki he ngaahi kolo takitaha. 'A ia 'oku fakakau kātoa heni 'Eiki Sea 'a e kotoa 'o e ngaahi Vāhenga Filí 'e 17, ke tanu pea mo valitā 'a e ngaahi hala ko ia ki he ngaahi koló. Ka 'e 'alu fakatatau pē ia Sea 'o fakatatau mo e maau 'a e ngāue ki he valitā 'a e ngaahi kolo kotoa pē 'i he ta'u 'e 4 ka hoko maí.

Tuku ki tu’a hono tokanga’i mo monomono ‘o e ngaahi hala

Ko e ngāue 'e taha 'oku mau fakahoko Sea, pea mo e feinga pē ke fakakakato 'a e ngaahi tumu'a ngāue 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e Pule'anga ko ení, ko 'emau feinga ke mau *privatize* 'a e ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahoko ki he halá. Ko e ta'u fakapa'anga hoko ko ení 'oku kei hokohoko atu pē 'a e *road maintenance* pea mo e *periodic road maintenance* pea ko e ngāue ko ení ko nautolu 'oku nau tokanga'i 'a e monomono ko eni 'a e ngaahi halá. Pea 'oku mahino pē foki ko e ngaahi kautaha lalahi pē 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko ení pea na'e 'i ai 'a e ngāue lahi 'aupito 'a e Potungāue ke feinga ke fakavetevete pē ko hono veteki 'a e *road maintenance* ke lava 'o lavemonū mai ha fanga ki'i kautaha 'oku toe iiki ange 'i he fo'i ngāue ko ení. 'O fakatātā 'aki pē eni.

Ko e *road maintenance* 'oku kau ai 'a e kosi 'a e ngaahi toumu'á. 'Oku mau 'osi to'o 'a e kosi e toumu'á he 'oku 'i ai pē e fanga ki'i kautaha iiki 'oku nau lava 'o fakahoko 'a e kosi ko ení. Pehē pē ki he feinga ko ia ke tauhi 'a e ngaahi fakatafenga vaí, 'oku to'o mo ia pea mei he *road maintenance*, 'o feinga ke 'ave ia ki ha fanga toe ki'i kautaha 'oku nau malava 'o fakahoko eni. Pea 'oku kau ai pē ki hono feinga ke fakaivia 'a e ngaahi kautaha iiki, pea mo e kakai 'o e fonuá ke nau lava 'o pou pou mai pea mo tokoni mai ki he ngaahi ngāue ko ia 'a e Pule'angá.

Fakaivia e ngaahi kautaha langa iiki

Ko e tahá Sea ko u faka'amu pē ke u lave ki ai, ko e ngāue ko eni ko ē ki he langa falé. Ko u tui pē 'oku mou mea'i kotoa pē 'a e polokalama langa fale afā, pea pehē pē ki he polokalama ko eni ki he ngaahi fale lālangá. Ko e polokalama ko ení, na'a mau feinga pē ke fakaivia 'a e ngaahi kautaha langa iiki, koe'uhí 'oku 'i he kuohilí ko e ngaahi kautaha angamaheni pē 'e ni'ihí na'a nau ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ma'u 'a e faingamālie ko eni ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni ma'a e Pule'angá ka koe'uhí ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fonua 'i he ngaahi 'aho ni pea pehē ki he Kōviti-19 'oku 'i ai e ngaahi uēsia lahi 'aupito 'oku hoko ki he ma'u'anga mo'ui 'a e kakai 'o e fonuá. Pea na'e 'i ai 'a e fokotu'utu'u ngāue 'a e 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Kapineti pea mo e Pule'anga ke 'i ai ha faingamālie 'e lava ke fakaivia 'a e ngaahi kautaha langa iiki hifo 'a ia hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia pea pehē pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e ngaahi kautaha eni 'e fitungofulu tupu kuo nau kau mai ki he polokalama langa fale pea ko e ngaahi kautaha ko ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi fo'i fāmili tau pehē pē fo'i fāmili 'e 10 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko eni. Lava leva ke hiki hake ai 'a e ma'ungāue pē ko e *employment*. Kou tui 'e Sea 'oku 'i ai 'a e faingamālie lahi mo lelei 'aupito 'a e ngaahi kautaha ko eni 'i Tonga ni ke fakaivia kinautolu ma'u ha'anau sēniti fe'unga ke tokoni kiate kinautolu pea 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki vāofi 'aupito mo kinautolu heni pea 'oku fiefia ai e kakai 'o e fonuá Sea ta ko ē 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi taukei makehe mo lelei 'a e ngaahi kautaha iiki hifo ka ko hono ta'e'oange ha faingamālie kiate kinautolu ke nau kau mai ki he polokalama langa 'a e Pule'anga.

Pea ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē ki he 'Eiki Palēmiá pea mo e Kapineti 'i he pou pou ki he polokalama ko eni. Ko e tahá Sea 'oku fai e fakahoko, 'oku fakahoko 'a e fakalelei lahi ki he Va'a 'o e *Transport* pea pehē ki he Va'a ki he 'Enisinia Halá pehē foki ki he Va'a ko eni ko ē ki he Langa Fale, ngaahi ngāue ki he *Civil Aviation* pē ko e Fefolau'aki Vakapuna pea mo e Fefolau'aki Vaka 'i Tahí.

'I he lolotonga ni koe'uhí ko e Kōviti-19 kuo fai 'a e fengāue'aki pea mo e ngaahi *Stakeholders* ke lava 'o 'o toe tokanga makehe ange ki he taimi ko ē 'oku tau mai ai ha ngaahi vaka 'i tahi pē ko mala'e vakapuna ke fakapapau'i pē 'oku tau hao mo malu pea mei he ngaahi mahaki faka'auha, mei he faka'auha ko eni ko ē Kōviti-19.

Ko e halafononga ia 'e Sea te tau fou ai fou atu ai 'i he kaha'ú hangē ko ia kuo 'osi fakahā pē 'e he 'Eiki Palēmia pea pehē foki ki he 'Eiki Minisitā pea ko e, kou fie to'o ai pē 'a e faingamālie ko eni Sea ke fakamālō heni ki he Pangikē 'a Māmani pea mo e *World Bank* pea mo e *Asian Development Bank* pea mo e *Stakeholders* kotoa 'a e fengāue'aki vāofi 'aupito pea

mo e potungāue ‘a e finemotu’ a ni ki hono langa ‘a e, langa fakalalakalaka ‘a e ngaahi *project* ‘i hotau fonua ni pea ko e anga pē ia ‘a e ki’i tokoni atu pea mo e ki’i fakamaama ki he palani ngāue ‘a e finemotu’ a ni. Mālō e ma’u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ki he ‘Eiki Minisitā fakamatala kakato ki he’ene potungāue pea kou fakamālō atu mo’oni ‘aupito e me’a ‘a e Feitu’una kamata ke ‘ilonga e faka’ofu’ofa e ngaahi mātanga ‘o e ngaahi koló ‘a e teuteu ‘oku fai he Takimamata mo e taimi puputu’u pē eni hotau fonua ‘oku ‘i ai e polokalama ‘a e Takimamata ‘oku ‘i ai e fe’auhi sivi hiva, fa’u ta’anga mahalo ‘oku ‘i Ha’apai he taimi ni teuteu ai hotau laumālie mo tauhi ai e tu’unga fakasosiale hotau kakai. Fakamālō hono tataki ... polokalama ‘isa polokalama lelei ko ia tataki ‘e he Takimamatá pehē ki ho’o potungāue. Mālō e ngāue. ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* me’a mai mālō.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu ki he Fale ‘Eiki ni kae ‘atā mo e motu’ a ni ke fakakakato atu e ki’i fakamatala to’oto’o me’a lalahi pē ko eni pea mei he Potungāue MEIDECC ke tokoni ki he fakamatala patiseti ‘o e ta’u ni ‘o hangē ko ia ko e me’a kuo tu’utu’uni ‘e he ‘Eiki Sea.

Sea ko e Potungāue *MEIDECC* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi va’a kehekehe ai ‘e valu, ngaahi va’a lalahi kehekehe ‘e valu. Pea ‘oku meimei ko e ngaahi va’a ko eni ‘oku nau takitaha ma’ana pē ‘a e lao pea mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘o makehekehe ‘aupito ‘ikai ke ‘uhinga he ko e, ke mea’i pē foki pea mea’i pē he fonua ‘a e ‘uhinga ‘o e fo’i lea ko eni e *MEIDECC* ko e, ko hono fakama’opo’opo mai ia e ngaahi potungāue kehekehe ‘o fakataha’i ko eni. Pea na’e ‘i ai pē hono ‘uhinga hono fakataha’i he ‘oku fekaukau’aki pē ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Va’a Fakamatala ‘Ea

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... ngaahi ngāue pea vave ange ‘a e ngaahi ngāue tautautefito ‘i he taimi ko ē ‘oku hoko ai ha fakatamaki. Kae tuku ke u kamata pē mu’a ‘eku fakamatalá pea mei he fakamatala ‘eá. Te u to’oto’o me’a lalahi atu pē koe’uhí ‘e fu’u ‘api’api e taimí ia kapau ‘e fai hano fakaikiiki ka te u to’oto’o me’a lalahi atu pē.

Ko e potungāue ko eni Sea ‘oku toko, meimei ‘i he toko 200 he taimi ni ‘a e tokolahi. Ko e *budget* ‘oku ‘ikai ke fu’u hiki lahi ia. ‘A ia na’e 8.2 pē he ta’u kuo’osi pea 8.6 ‘a e ta’u ni ‘a e *budget* ko eni ‘a e potungāue. Ko e ‘uhinga pē hiki ia ko eni ko e vāhengá pea mo e ki’i me’a, me’angāue ‘a e fakamatala ‘eá na’e kole. Pea mou mea’i pē ‘a e ngaahi *project* lalahi taha ‘i he fonua ‘oku ‘i he potungāue ko eni. Pea tuku pē ke u ki’i talanoa atu pē ‘i he ngaahi va’a kehekehe mo e ngaahi *project* ‘oku lolotonga lele ‘oku ‘i ai ‘ene kaungatonu ‘ana ia pea mo e Patiseti ko ē ta’u ní.

Kakato e feinga ako e toko 8 ‘i he mala’e ‘o e fakamatala ‘ea.

‘Uluakí pē Sea ko e fakamatala ‘eá. Talu pea mei he, pea meia *Gita* mo ‘etau lele mai ko eni mo hono fakatokanga’i ‘a e mahu’inga makehe ko ē ‘a e tonu ‘a e fakamatala ‘eá. Sea na’a tau ngāue’aki pē ngaahi fika mo e ngaahi kalafi mo e ngaahi fakafuofua muli pea kau ai ‘a Fisi. Ko e taimi ni ‘oku, na’e toki, na’e ‘osi fakataha mai *qualify* ‘osi fakataha mai e kau ngāue ‘e

toko 8 ‘a e fakamatala ‘eá pea mei muli. Ko e taimi ni ‘oku tau lava tautolu ‘o fakahoko e fakamatala ‘eá ‘o ki’i meimei tonu ange ia. Manatu’i foki ko e ‘eá ia ‘oku ‘ikai ke tau pule tautolu ki ai. Ko e me’a ia ko e meimei tonú pē. Ko e tonu ‘aupito ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha tonu ‘aupito ia. ‘E talamai ‘e fou ki hema ‘ohovale pē kuo afe ia ki mata’u.

Ka ko e tu’u ko ē he taimi ní ‘oku mou mea’i pē fai he tamaiki honau lelei taha pea ko e, kimoutolu ko ē ‘oku lava ‘o me’a hifo ki he *website* ko ē ‘a e fakamatala ‘eá ‘oku a’u ki he taimi ko ē, ‘a ia ko e ngaahi kalafi mo e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku nau ‘omai ‘o a’u ki hono taimi ‘osi faka-Tonga kātoa pea ‘ai ‘aki pē ‘etau me’a ‘atautolú. Pea ‘oku pehē ‘a e fiefia he ki’i taukei ‘oku ma’u he fānaú pea mo e ngāue mateaki ‘oku nau fakahokó. ‘A e mahu’inga ko ē he ko e ‘amanaki ko ē ke tō ha faingata’á ko e ki’i ngāue eni ‘oku mahu’inga taha ko ē ‘oku tau fakaongo kia kinautolu hono faka’uto’uta mai ‘a e ngaahi ‘a e toka ko ē ‘a e matangi fakataha mo e *NEMO* ‘i hono fatu mai ‘a e ngaahi ngāue ke tau feinga ke tau mateuteu kimu’a he afā.

Ko e me’a lahi pē foki ia he kau ngāue ko eni ko e feinga’i ke fakakakato ‘enau ngaahi me’angāue ki ‘oseni ngaahi me’angāue ki ‘oseni, ngaahi me’angāue tala matangi tu’u holo he ngaahi koló kae pehē ki mala’e vakapuna. Ko e, ‘oku a’u ki he *radar* ‘oku mau lolotonga ngāue ki ai he taimi ni ka ‘oku mou mea’i pē ‘oku fu’u mamafa ‘aupito e *radar* ka ‘o kapau ‘e ma’u ‘e toe tonu ‘aupito ‘aupito ange ai ‘a e fakamatala ‘eá.

Polokalama ako ‘i he ngaahi kolo fekau’aki mo e fakamatala’ea

Ko e me’a lahi he fakamatala ‘eá Sea ko e mahino ko ē ki he kakaí ‘o e fakamatala ko ē ‘oku ‘oatu he letiō. Taimi ni ‘oku fu’u fakatekinikale. Ko e taimi ni ‘oku lolotonga, ‘oku lolotonga takai ‘a e kau ngāue fakamatala ‘eá ‘o fai e ako mo e kau ‘ofisa koló mo e ngaahi koló ke ‘ilo ke ‘ilo ‘e he kakaí ‘a e ngaahi fakamatala ke lava ‘o mahino kia kinautolu e ‘uhinga ‘a e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku ‘oatú ke tokoni ki he taimi ko ē ‘oku hoko mai ha fakatamaki. Pea ‘oku ‘alu fakataha ai pē mo ‘enau faka’eke’eke ke ma’u mai ‘a e ngaahi taukei faka-Tonga motu’a ‘oku mahino ange ia ki he kau toulekeleká he taimi ko ē ‘e ngāue atu ‘aki ai ‘a e ngaahi lea ko iá ‘o hangē ko eni.

Ko e taimi ko ē ‘oku ha’u ai e saikoloné ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i matangi ‘oku mokomoko ange ‘oku ha’u mei he faka-Tongá ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fa’a vēteki e saikoloné. Mahino ange ki he kau toulekeleká ia kapau ‘e faka’asi atu ko e matangi Tongá pē ko e matangi taká. Mahino ‘aupito ia kia nautolu. ‘Oku ‘i ai e matangi ‘oku ui ko e Tokelau lafalafa. ‘A ia ko e matangi ko iá ko e matangi ia ‘oku ha’u mei he Tokelau totonu, Tokelau totonu ‘a eni ‘oku hanga ko ē ki ai ‘a e, ‘a *St. Gorge*. ‘Oku ‘i ai e matangi ‘oku ui ko e louloua’a e matangi tō. ‘A ia ko e matangi ia ko ē ‘oku ne vilohi ‘o ‘ikai ke fu’u mahino pē ‘e hu’u ki fē ‘o fakatupunga ai ‘a e ‘ahi’ahió, lolotonga ko iá ‘oku hou fetautaulaki e tahí ia he taimi ko iá. ‘Oku ‘i ai e matangi ‘oku ui ko e matangi tapú. Ko e matangi ia ko ē ‘oku ha’u mei he Tokelau mo e Tokelau faka-Hihifo pea ‘oku faka’ilonga ia he lolotonga fai ko ē ‘a e fakatokanga afā kuo panaki mai e afā. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ‘eku talanoa ‘aku ki hení Sea ‘oku kau mo e ngaahi me’a ko iá hono fakama’opo’opo mai ‘e he kau fakamatala ‘eá ke tokoni ki he ‘enau ngaahi fakamatala ke ‘aonga. ‘ikai ke ngata pē he ‘aonga ki he ...

<002>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... to’u ki he taimi ni kae ‘aonga foki hotau to’u ‘a e kau toulekeleka. Ko e tafa’aki ko eni ‘o e ma’u’anga ivi Sea...

Lord Tu’iha’angana: Sea kau ki’i fehu’i mu’a ki he ‘Eiki Minisitā, ki he ‘ū matangi. Fēfē Funga Muitoa.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... Ko ia, Sea ‘oku kau mo e Funga Muitoa, na’e ‘ai pē ke u a’u ki ai ka ‘oku ou ‘ilo pē foki ‘oku si’isi’i e taimi. Ka ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku fakaongo mai pē ‘a e ‘Eiki Nōpele ki ai, ka ‘oku kau mo ia ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’a mai pē koe ke maau lelei ‘a e me’a ho’o Potungāue, toenga ko eni ki he hoko ‘a e 3 ko koe kātoa, tānaki atu mo e toe fehu’i ‘a e Mēmipa mālō.

Kaveinga ngāue lalahi ‘e 3 ‘i he Va’a ki he Ma’u’anga Ivi

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō ‘aupito Sea. Ko e va’a ko eni ‘o e ma’u’anga ivi Sea te u to’o pē ki’i me’a lalahi ‘e 3 ‘oku ou faka’amu pē ke to’o atu pē ‘o fakatātā’aki ‘a e ngaahi ngāue. Ko e tukukehe eni pea mei he maama sola pea mei he, pea mo e kole ko eni ko ē he ngaahi pamu sola ‘oku lolotonga fakahoko he taimi ni, pea ‘oku ou fie fakahoko atu ai pē Sea ke mou mea’i ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha maama sola ‘a e motu’a ni mo e Potungāue, mau lolotonga kole, ka ‘oku ou ‘ai pē ‘e au ke mou mea’i he ko u ‘ilo pē ‘oku lahi ‘a e fiema’u ki ai.

Sea ‘oku mau lolotonga, ko e tāketi foki ko eni ko ē ki he peseti ‘e 50, *renewable energy* pē ko e sola, ngāue’aki ko ē sola. Na’e totonu ke maau ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘i he’ene a’u mai koē ki Tisema ‘o e ta’u kuo ‘osi na’e totonu ke maau ki ai, mou mea’i pē hoko mai ko eni ‘a e fakangatanga ‘a e fefolau’aki, ‘o ne hanga ‘o vaetu’ua ‘a e ‘amanaki, pea ‘oku fai homau lelei taha ka ko hono mo’oní ‘oku palopalema pē foki he, te nau ōmai ‘o kolonitini ‘i Fisi mo Nu’usila he, ka nau a’u mai ki heni ‘o toe kolonitini, pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e ngaahi *project* ‘o fakahoko ‘i hono taimi totonu, ka ko hono mo’oní Sea ‘oku fai pē ‘a e fengāue’aki ke maau pē, ko e mōmeniti pē ‘a e ma’opo’opo mai ‘a e ngaahi naunau ki heni he ‘oku toe ‘eku, ‘oku toe mahalo ‘a e faama sola ia ‘e 3 lalahi, pea mo e *wind farms* ‘a eni ko eni tapili, pea ‘oku ‘i ai mo e tapili ma’u’anga ivi ‘i he tapili ‘e 2 pē 3 ‘oku fai e sio ki ai ‘i he taimi ni, pea ko hono mo’oní ‘oku mateuteu pē ia kapau na’e ‘ikai hoko e me’a ko eni kuo tau ‘osi lava pē tautolu ia ‘o fakakakato ‘a e fiema’u ko eni, pea ko u, pea ko e tu’u ‘i he taimi ni te tau laka kitautolu ‘i he peseti ‘e 50%.

Ko e taumu’a foki Sea ke ‘oua te tau, ki he feliuliuaiki ko eni ‘a e totongi ‘o e lolo ke ‘oua te ne fu’u uesia ‘a e *prize* ko ē pē ko e totongi ko ē ‘o e ‘uhila. Pea ko e taumu’a ke ki’i fakama’ama’a ‘a e ‘uhila ‘aki ha konga lahi ‘oku tau totongi he taimi ni ‘e lava pē ‘e he sola pea mo e ngaahi ma’u’anga ivi ko eni ‘o tokoni’aki kia kitautolu.

Ko e me’a ‘e taha ‘oku fai e ngāue lahi ki ai he fononga atu ko eni ‘oku fai e alēlea lahi pea mo e kautaha lolo, ongo kautaha lolo, pea mo e ngaahi kautaha vaka ‘i he poloseki ne fuoloa pē hono fatu mai ke lava holoki ‘a e totongi ko ē lolo na’a lava pē ‘omai hangatonu, pē ko hono fakalahi ‘a e tuku’anga lolo ko ē heni ke lava ‘omai ‘a e, ha lolo ma’ama’a pea lava ‘o holo hifo ai ‘o a’u ai pē ki he ‘uhila ke holo hifo ai pē.

Te u faka’osi’aki pē ‘a e ki’i poloseki na’a mau toki lele atu ki ai pea mo e fānau ki Vava’u, ko e poloseki ia ko e poloseki ke fakasola ‘uhila ‘a e ngaahi motu ‘i Ha’apai, kau ai ‘a ‘Oua,

Tungua, Kotu mo Mo'unga'one. 'Aneafi na'e toki, na'e, ko 'aneafi na'e toki fai ai hono, 'a e fakamo'oni atu he ngaahi konga kekeleke 'o e ngaahi tu'u'anga sola ko eni he taha e ngaahi motu ko eni 'i Ha'apai, ka na'e 'i ai e ki'i toetoenga ai Sea, ka 'oku fakakau mai pea mo e konga 'o e ngaahi motu 'i Vava'u.

Ko e fakakaukau ke hanga 'e he sola 'o faka'uhila kakato, tu'u tikatele, haiane, me'a kotoa, 'aisi, me'a kotoa 'oku te ma'u ko ē 'i Neiafu, ma'u kātoa pē he 'ū motu, me'a kotoa 'oku te ma'u ko ē 'i Pangai 'oku ma'u kātoa pē 'e he 'ū motu. Pea ko e fakakaukau ia pea ko e tokoni ia, ko e fanga ki'i poloseki foki neongo 'oku hangē 'oku ngali ma'ama'a 'etau sio ki ai, ka ko e 'uhinga, fanga ki'i poloseki 'oku tokoni lahi pea 'aonga mo'oni, mo'oni ki he kakai ko ē ngaahi motu tautautefito kinautolu 'oku ki'i mama'o pea mei he kolomu'a.

'Oku 'osi lele mai 'a e ngaahi poloseki ia 'e ni'ihi 'oku kau ai 'a e hangē ko e fakasola ko ē, ko e fakakaukau tatau pē ki Niuatopuitapu Sea, pea ki'i tōmui mo Niuatoputapu 'i he 'uhinga tatau pē, ka ko e, ka 'oku ou to'oto'o mai pē 'e au 'a e ...

<005>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... ngaahi *project* ko eni ke mea'i he Feitu'una mo e Fale ko e ngāue ia 'a e *Energy*, kātaki pē he'ikai ke u lava 'o fakakakato kātoa atu 'a e ngaahi ngāue, ka ko e konga ia 'o e ngāue 'oku patiseti'i mai ke hokohoko atu 'i he ta'u ni.

Ko e va'a ki he ma'u'anga Fakamatala

'I he ma'u'anga fakamatala mahalo ko e ngāue lahi pē, *project* lahi pē 'i he ma'u'anga fakamatala Sea 'i he *E-Government* na'e 'osi me'a pē ki ai 'a e Minisitā Mo'ui 'aneafi, ka ko hono fakama'opo'opo mai 'a e ngaahi fakamatala 'a e ngaahi potungāue ke faingofua ange hono ma'u 'i he taimi ko ē 'oku fai 'a e fekumi ki ai pea ke malu'i lelei ange 'a e ngaahi fakamatala. 'Oku 'i ai pē 'a e ki'i ma'u hala Sea 'e faingofua ange 'a e hū 'a e ...'ikai ke lava 'o malu'i lelei 'a e ngaahi fakamatala 'i he taimi ko ē 'e fakataha'i ai 'i he *E-Government*, ka 'oku ou fie fakamahino pē au heni ko hono malu'i ko ē 'a e ngaahi fakamatala ha potungāue ke 'oua 'e a'u ki ai ha taha ko e me'a pē ia 'a e potungāue ko ia, ngaahi fakamatala ko ē 'oku mou loto ke a'u ki ai 'a e kakai taimi ko ē 'oku nau fekumi ki ai me'a pē mo ia 'amoutolu, ka ko hono fakama'opo'opo mai pē 'ona koe'uhī ke faingofua ange 'a hono ma'u 'i he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fekumi mo hono fiema'u.

Va'a ki hono tokangaekina ngaahi Fakatamaki Fakaenatula

Ko e *NEMO* Sea pē ko e va'a ia hono tokangaekina 'o e ngaahi fakatamaki. 'Oku 'i ai 'a e ki'i lao 'oku mau ngāue'aki he taimi ni, 'oku ui ko e Lao ki he Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki. Sea 'osi ko ē 'a *Gita* na'a tau ngāue'aki 'a e *cluster system* pē ko e fakakulupu pē fakakomiti'i 'o e ngāue ko ē ki he afā, 'a ia 'oku 'i ai 'a e komiti ki he tokanga'i 'a e pa'anga, 'i ai 'a e komiti 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi me'a fakasōsiale, 'i ai 'a e komiti 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi me'a ki he mo'uilelei, tataki ia 'e he Potungāue Mo'ui. Ko e me'a fakasōsiale tataki ia 'e he *MIA* pea 'oku tufotufa holo e ngaahi komiti 'e he ngaahi potungāue ko ē 'oku nau tatakī, ko e ngaahi potungāue ia ko 'enau ngaahi ngāue tefito ia, lava lelei 'aupito 'aupito 'a e ngaahi ngāue na'e fakahoko. 'A ia ko e fuofua taimi ia na'a tau fakahoko ai. 'Oku ui pē ko e *cluster system*, 'a ia ko e founga ngāue mei he *UN* na'a tau ngāue'aki, pea talu 'etau ngāue'aki e *Gita*

‘oku tau ngāue’aki ai pē ‘i he’etau ‘i he matangi mo e ngaahi fakatamaki ko eni a’u mai ai pē ki he ta’u kuo’osi.

Lao ki he Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki

Ko e lao ko eni ‘oku mau fai e ngāue ki ai Sea ko e ngaahi me’a ko ē na’a tau fakakaukau ko ē ko e fatongia ko ē ‘o e *NEMO* ‘oku totonu ke pehē ‘oku ‘asi ia he lao, tohi’i ia he lao. Ko e taimi ko ē ‘o e kimu’a he ha’u ‘a e afā ko e kau polisi mo e kau sotia ko hona fatongia ē ‘oku tohi’i mo ia he lao. ‘A ia kapau ‘e ‘osi e ngāue ki heni pea ‘omai ki ho Fale pea tau fakapaasi. Ko e ngaahi me’a kotoa ko ē na’a tau faka’amu mo ‘amanaki ki ai pea lele mai’aki ‘etau ngāue, ‘osi tohi’i hinehina mo ‘uli’uli ia ‘i he lao, pea ko e ‘amanaki pē ‘e hoko ha fakatamaki ia takitaha ‘ilo ‘e he potungāue ia ‘enau me’a ‘e fai. ‘A ia ko ‘ene hoko pē ‘a e afā ia ‘oku takitaha ‘ilo ‘ene me’a ‘oku fai, pea ko ‘ene ‘osi ko ē ‘a e afā ko hono fakama’opo’opo ‘a e ngaahi maumau mo e tokoni fakavavevave ‘oku fai ki he fonua pea mo e kakai takitaha ‘ilo pē kuo ‘osi tohi’i ia ‘e he lao. ‘A ia ko hono fakama’opo’opo pē ‘o’ona ia ‘o e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahoko he taimi ni ‘o faka’asi ‘i he lao. Taimi ko ē ‘oku declare ai ‘a e *state of emergency* pē ko e tu’unga fakatu’utāmaki ‘o hangē ko e taimi ni. ‘Oku tu’u lotoloto leva e *NEMO* ‘i hono fakahoko ‘o e ngaahi ngāue ko ia ‘o hangē ko e ngāue ko eni ‘oku fakahoko na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Mo’ui. ‘A e ngāue ko eni ‘oku fakahoko ki he Koviti he taimi ni. ‘Oku ‘i he malumalu mo ia ‘o e *NEMO* ka ‘oku tataki pē foki ‘e he Potungāue Mo’ui ‘a e ngaahi me’a fekau’aki hangatonu pea mo e Potungāue Mo’ui.

Ko e va’a ki he ‘Atakai.

Ko e ngaahi va’a ko ē va’a ko ē ‘o e ‘ataakai Sea mahino ‘aupito pē ia ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘oku fakahoko ‘e he va’a ‘o e ‘ataakai. Ko e malu’i ‘o e ‘ataakai pea mo e me’a mo’ui ‘o a’u ki hono malu’i ‘o e ngaahi feitu’u mahu’inga ‘oku ma’u mo’ui mei ai ‘a e kakai ‘o hangē ko Fangatapu, ko Fanga’uta. Na’e toki fai ‘a e ngāue he ‘oku ‘i ai ‘a e aleapau fakavaha’apule’anga ke lava ‘o malu’i ‘a e pēseti ‘e 30 ‘o e ngaahi potu tahi ‘o e ngaahi fonua kotoa pē koe’uhí ko e tu’u ko ē ki he kaha’u ‘a e ma’u’anga mo’ui mei tahi ‘a e kakai. ‘Oku ou fie fakahoko atu pē au ki he Feitu’una mo e Fale ni kuo tau lava ‘etautolu ‘o a’usia ‘a e pēseti ‘e 30 ko ia ‘i he ‘aho ni. Pea na’a ku ‘eke pē ki he tamaiki ko e taimi ko ē ‘oku tau a’usia ai ‘a e pēseti ‘e 30 ‘oku lahi ha fanga ki’i tokoni mai ke tokoni ki he’etau kau toutai mo ‘etau kau ngoue mo e ‘ū me’a ko ia? Sea ko ‘enau tali ‘io. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē kapau na’e ‘ikai ‘a e fakataputapu he taimi ni ko u ‘amanaki pē na’e toe mei lahi ange ha ngaahi polōseki...

<007>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... lelei 'oku fakahoko pea mei he va'a 'o e 'Ātaakai. Kei mahino pē 'a honau ngaahi fatongia tefitō 'o kinautolu, ka ko e to'o atu pē 'e au e ki'i *example* mo e ki'i fakatātā ko ia 'o e ngāue 'e 'asi mai he patiseti 'oku fakahokó. 'Oku lahi 'aupito 'enau ngaahi poloseki 'anautolu 'oku fakahokó Sea. Kau ai 'a e ngaahi fōsoa ki he ngaahi feitu'u ko ia 'oku ma'ulalo angé fakataha kinautolu ia pea mo e *Climate Change* pē ko e Va'a ko ia 'o e Feliliuaki 'o e 'Eá. Te u hoko atu ai pē au ki he Feliliuaki 'o e 'Eá.

Kei hokohoko atu pe ngaue ki he tangikē vai.

Sea 'o hangē pē ko e 'Ātakai, ko 'enau ngaahi poloseki, kau eni he va'a 'oku lahi taha 'a e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga 'e hotau kaungā ngāue 'a e feliliuaki 'o e 'eá. Ko e ngaahi poloseki ki hono tokangaekina 'o e kau nofo ko ē 'oku lavea ngofua 'oku nau nofo 'i he ngaahi matāfangá, ngaahi poloseki ke tokoni'i 'a e kau toutai 'oku nau fengāue'aki ai mo e Potungāue Toutai. Ngaahi poloseki ke tokonia ai fakatupulekina ai 'a e kau, 'a e fakaivia e kau ngoue ki he ngaahi koló 'oku nau fengāue'aki ai mo e Ngoué, 'Oku 'i ai 'a e ngaahi poloseki 'oku nau fengāue'aki ai mo e kau Taki Lotú mo e ngaahi Siasí ke feinga ki he feinga ko ia ke mateuteu ange 'a e kakaí. 'Ikai ke ngata pē 'i he mateuteu ki he fakatamakí kae pehē foki ki he ngoue mo e ngaahi ngāue kehekehe te nau lava fakahoko ke ongo'i pē 'e he fāmilí tatau ai pē 'i he taimi 'e faingamālie mo e faingatāmaki 'oku nau mateuteu pē 'o a'u ki he ngaahi me'a fakame'atokoní. Ka 'oku ou tui ko e poloseki 'oku tau loto ke tau fanongo ki ai pea mei he Va'a 'o e Feliuliaki 'o e 'Eá ko e tangikē vai. 'Oku ou fie fakahoko atu pē Sea, ko e tangikē vai 'e hokohoko atu pē 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'angá 'oku 'osi kau foki ia 'i he me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá mo e, ki he fokotu'utu'u 'a e Kapinetí. Ko e 'uhinga pē 'ene ki'i tuai 'ana he taimí ni ko e kei kumi ko ē ha sēnití. Ko 'ene ma'ú pē 'ana Sea pē ko e māhiná ni pē ko e māhina katu'ú kamata leva 'etau sio ki ai, Ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e poloseki ko iá.

Lava pe 'e kau ngaue Tonga he Potungae ke faile tu'u'anga satelaite.

Ko e Va'a ko ia ki he Ngaahi Fetu'utakí Sea, ko e taimi ko ē 'o e taimi ko ē 'oku tau faile ai ha tu'u'anga satelaite, na'a tau ngāue'aki pē e kau muli, ke nau tokoni mai ki hono faile 'o e tu'u'anga satelaité. Ko e, na'a fa'a a'u pē 'o pa'anga 'e \$8,000 'Amelika. Ko e taimí ni Sea, 'oku lava pē 'e he'etau fānau ngāue e taimí ni 'o faile 'a e tu'u'anga satelaité he taimí ni. Kuo mei 'osi atu 'a e taimi ko ē na'e faile ki ai 'a e ngaahi tu'u'anga motu'á, pea 'oku kei hoko pē ia ka na'e toki faka'osi'osi he taimí ni 'a e faile ko e fu'u tu'u'anga satelaite 'e taha. Ka ko 'eku lave pē 'aku ki ai ke mea'i 'e he Feitu'una kae 'uma'ā ho Fale, 'oku a'u 'etau fānau ki he tu'unga ko iá. Nau lava lelei pē 'a e ngaahi ngāue na'e 'ikai lava he taimi ko ē ka 'oku nau ma'u 'a e taukei ko iá 'i he taimí ni. Ko e va'a eni 'oku nau tokanga'i ko ē 'a e poloseki na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'angá ko e NEWS 'oku 'i ai ko eni 'a e fale Tonga Broadcasting Commission fakataha mo e ngaahi me'a fakaongo ko eni *tsunami*.

Sea, ko e pou fakaongo le'olahi 'e 84 'oku tufaki 'i Tongá ni kátoa 'o a'u ki Niuá ki he Ongo Niuá. Ko e letiō ko e fanga ki'i letiō kulokula 'oku tufaki mo ia, ko e letiō 'e 800 tupu 'oku 'osi tufaki mo ia, ke tu'u 'i he ngaahi 'apiako, tu'u 'i he 'api 'o e kau 'Ofisa Kolo, na'a mo e ngaahi 'api siasi 'oku tufaki ke a'u ki ai e fanga ki'i letiō. Pea 'oku te ngāue'aki *normal* 'ai pē 'e kita ia ko e letiō. Ko e taimi ko ia 'e hoko ai 'a e fakatamakí, pē hoko ai e *tsunami*, 'oku, 'e lomi'i leva 'a e ki'i me'a lomi, pea ongo mai leva 'a e fakale'olahí 'o kikī pea kikī mo e fanga ki'i letiō. Tatau ai pē ia pē 'oku tu'u 'i he *station* fē, pē 'oku te ngāue'aki pē 'ikai, 'e lava mo e fanga ki'i letiō. 'A ia ko e taumu'á Sea ko e hoko ko ia he fakatamakí hangē ko e *tsunami*, ko e taimi ko ē, ko e savea ko ia na'e faí fakafuofua 'e 'osi 'a e miniti 'e 90 pea toki 'ilo'i fakalūkufua 'e he fonuá 'a e fakatamakí, houa 'e taha mo e konga. Ko hono fokotu'u ko ia 'o e fanga ki'i me'angāue ko eni, ko e fakakaukau mo e 'amanakí 'e miniti pē 'e 8 kuo 'ilo kátoa. Tukukehe kapau 'oku fu'u mama'o ho'o 'alu 'au 'o toutai, 'ikai te ke ongo'i 'e koe ia 'a e me'á ka 'e kau pē foki pea mo hono fakamafola ko ia he letiō mo e TV pea ko e,...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 'uhinga ia 'a e ko 'eku lave pē 'a'aku ia ki he, ko e ki'i konga mahu'inga ia 'o e polōseki 'oku tokanga'i 'e he tafa'aki ko eni e Va'a Fetu'utaki pea 'oku kau ai pē pea mo hono langa 'o e fale fō'ou ko eni ki he fakamafola'ea 'i he, 'i Fasi ma'a e letiō. 'I he fale ko ia Sea 'oku 'i ai e, 'oku kaka pē he sitepu 'o a'u ki 'olunga. 'A ia ko e lēvolo ko ē 'i lalo 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'angāue ai 'oku nau 'osi langa pē 'e nautolu 'o mateuteu na'a hoko ha tsunami 'i Nuku'alofa. 'Oku 'ave kātoa e me'angāue ia ki he lēvolo ko ē 'i 'olunga pea 'oku 'atā leva mo, nau langa pē mo e 'ato ko ē 'o e falé lava pē 'a e hola ki ai ki he ki'i feitu'u ko ē 'oku ofi holo ai kapau 'e faifaiange pea hoko ha fakatamaki 'i Nuku'alofa.

Ko e va'a faka'osi Sea ko e Va'a ki hono tokangaekina 'o e malu fakakomipiuta. Ko e kautama eni Sea ko ē 'oku fa'a ngāue mo e 'Ateni Seniale mo e kau Polisi ki he taimi ko ē 'oku lahi ai e kau pau'u he *Facebook* 'a ia ko kinautolu 'oku nau fai e fakatotolo pē ko e fakahoko mei fē 'a e pau'u ko ia mo e ngaahi post palopalema ko ia. Ko kinautolu 'oku ngāue pea mo e kau polisi pea mo e 'Ateni Seniale ki hono faka'iló pea kapau 'e fiema'u ke fai ha fetu'utaki ki he 'Ofisi ko ē 'o e *Facebook* 'e he 'Ateni Seniale ko e Va'a eni 'oku nau tu'u 'o tokoni kia kinautolu ke kumi mai 'a e ngaahi fakamatala ko ē 'oku fiema'u fakalao 'e he kau polisi mo e 'Ateni Seniale.

Mahalo ko e faka'osi pē Sea ke mea'i pē ko e ko e *MEIDECC* 'oku, mo e ngaahi va'a ko eni 'oku nau ngāue faka'aho pē nautolu mo e kakai. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue vāofi mo e kakai ko e konga lahi 'o e ngāué kuo pau ke nau 'alu ki tu'a fakamatala ke mahino ki he kakai pea 'omi e lau 'a e kakai mo e anga 'enau fakakaukau ke fakalelei'i 'aki he ka hoko ha afā ia kae ta'emahino hono fakamatala 'o e 'ea 'ikai ke 'i ai hono 'aonga 'ona. 'A ia ko e me'a lahi ke mo'ui mateuteu 'ikai ke ngata kimu'a 'i he hoko 'a e faingata'a lolotonga 'a e faingata'a pea toe mateuteu foki 'i he 'osi 'a e faingata'a 'i he taimi ko ē 'oku fiema'u lahi ai 'a e tokoni. 'Oku mau fengāue'aki vāofi 'aupito 'aupito mo e kau taki ngāue mo e kau Minisitā kotoa 'i he ngaahi ngāue ko ē 'oku mau fakahoko.

Ko e tu'unga ko ē 'i he taimi ni hangē ko ia 'oku mou mea'i 'i he tu'unga 'o e *emergency* he taimi ni tu'unga fakatu'upakē 'o e taimi ni 'oku 'ikai ke toe ai ha *CEO* pē ko ha taha ngāue te ne toe ongo'i 'oku makehe pē 'oku nofo ia he potungāue 'e taha makehe mei he potungāue ko ē kātoa e ngaahi palopalema fakafonua he taimi ni 'oku 'omi ki he fakatahá pea 'oku nau kau kātoa hono fakakaukau'i pea mo hono feinga ke solova koe'uhí he ko fakamanatu ma'u pē ka kinautolu ko e *mandate* 'o e komiti ko eni ke malu'i 'a Tonga ni.

Pea kou fakamālō lahi ki he'etau kaungāue he ngāue lahi talu pea mei he ta'u kuo 'osi 'o a'u mai ki he ta'u ni 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a 'aki 'e he Minisitā Mo'ui 'oku 'ikai ko kinautolu pē, kātoa pē e kaungāue 'a e Pule'anga pea pehē ki he ngaahi poaté pea mo e kau *NGO* 'oku nau kau fakataha mai he ko 'ene hoko pē ha me'a 'oku fiema'u ke nau ōmai 'oku ui pea nau, pea 'oku nau ōmai pē kinautolu Sea. Pea kou fakamālō ki he fonua he ngaahi pou pou kotoa pē 'oku fakahoko Sea mahalo ko e ki'i to'oto'o me'a lalahi atu pē ia 'a e ngāue 'a e *MEIDECC* mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā e lipooti lelei pea ko e fakamaama ko ia 'oku fekau'aki e potungāue mo e tu'u laveangofua 'o e 'atakaí tokoni lahi 'aupito ho potungāue he anga e nofo 'a hotau kakai. Ka 'oku 'i ai e fu'u *tsunami* 'oku tatau ia mo e kōviti hotau fonua ni ka 'oku mahino mai ho'o me'a 'a e me'a ko e *Facebook*. Toki mahino lelei eni ki he Feitu'uni 'oku 'i he Feitu'una te mou lava 'o kumi 'a e 'ū peesi 'oku nau hanga 'o fakamelemo'i hotau Tonga mo hotau loto falé 'i he taimi lahi 'oku tau moveuveu ai, kapau 'e maau 'a e 'Ateni

Seniale mo e ngāue ‘a e Kapineti ke fai mo ngāue ā ‘etau lao ko ia kae lava ke ngāue ho’o potungāue mālō e ngāue talamonu atu ki he potungāue, Hou’eiki tau mālōlō ai mālō.

(*Pea na’e ki’i mālōlō ai*)

<009>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Komiti Kakatō. (*Lord Tu’i’āfitu*)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie. Faingamālie ko ení ki he ‘Eiki Palēmiá kapau ‘oku fie me’a ki ha’ane fakama’opo’opo.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki Nōpelé pehē fakatapu ki he Hou’eiki Minisitā. Fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Sea fakamālō ‘aupito ‘i he tau a’u mai ki he momēniti ko ení. Ongō’i pē ‘oku lele lelei pē hotau vaká ho fohe’ulí kae tuku mai mu’a ke fai atu ha ki’i fakahoha’a mei he motu’á ni. Kole atu pē Sea te u fakahoha’a he potungāue ‘e 6. ‘A ia ko e ‘Ofisi Palasí, ko e Potungāue ki Mulí, Kau Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afió, ‘Ofisi ‘o e Palēmiá, ko e ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá pea mo e Komisoni ki he kau Ngāue Fakapule’angá. Pea te u lele atu pē pe ko e hā e me’a pē te u lavá ke me’a mai ki ai e Hou’eiki.

Palani ngāue ‘a e ‘Ofisi Palasi

Ko e fakamatala nounou mo e Palani Ngāue ‘Ofisi ‘o e Palasí (*Corporate Plan*). Ko e palani ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palasí ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2021/22 ki he 2023/24 ‘a ia ko e ta’u ia ‘e 3 hokohoko. Ke fakahoko ‘a e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afió ko e Tu’i ‘i he ‘Ene maa’imoa ko e Hau ‘o e Fonuá. Ko e va’a ngāue ‘e 3 ‘oku fa’unga ‘aki ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palasí. ‘A ia ko e ‘Ofisi ‘o e Sekelitali ‘a ‘Ene ‘Afió, ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Talafekau pē ko e *Lord Chamberlain* pea mo e ‘Ofisi ‘Eiki Tauhi Silá pē ko e *Lord Privy Seal*.

Ko e ‘Ofisi ‘o e Sekelitali (*Private Secretary*) ko e ‘ulu ‘o e potungāue pea ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi ngāue fakapa’anga ‘a e ‘ofisi, kau ngāue, Va’a ki he Tala Fakafonuá, ngaahi tofi’á pea mo hono tauhi ‘o e palasí mo e ngaahi ‘afio’anga ‘i Tongatapu, Ha’apai - Tau’akipulu, Vava’u – Fangatongo, ‘Eua – Heilala Tangitangi ‘oku tokanga’i ia ‘i he va’a ko ení. Na’e kakato ‘i he ta’u kuo’osí ‘a hono toe langa ‘o e ‘afio’anga ‘i ‘Euá hili ‘ene maumau mei he Saikolone *Gita* ‘o e 2018.

Ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Talafekau (*Lord Chamberlain*) ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi katoanga fakapule’angá mo fakafonuá mo e fakalangilangi ‘i he palasí. ‘Oku kau ki ai mo e ngaahi katoanga ‘oku ha’elea he ‘Ene ‘Afió ‘i Tongá ni pea mo e ‘otu motú.

Ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Tauhi Sila (*Lord Privy Seal*) ‘oku ne tokanga’i ‘a e va’a ngāue ki he Fakataha Tokoní ‘a ‘Ene ‘Afió pea pehē ki he va’a ngāue ki he kaati fakafonuá (*National ID*).

Ko e ‘Esitimeti Patiseti ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palasí ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/2022 ko e pa’anga ‘e 3.8 miliona. Vahevahe ki he’enua polokalama ngāue fakatatau ki he fatongia ‘oku fakahoko he ngaahi va’a ngāue ‘e 3 ‘o e ‘Ofisi Palasí. Sea ko e ki’i fakanounou ia ‘o e palani ngāue ...

<002>

Taimi: 1525-1530

Palani Ngāue ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio

'Eiki Palēmia: ... ‘a e ‘Ofisi ‘o ‘Ene ‘Afio, ‘Ofisi Palasi. Ko e hoko atu Sea ko e Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio. Ko e palani ngāue, ko e taumu‘a ‘a e palani ngāue ki he ta‘u ‘e 3 ka hoko mai, 2021 ki he 2023, ke fakahā ‘a e halafononga ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio ‘oku fenāpasi mo e ngaahi kaveinga ‘o e palani langa fakalalakalaka fakafonua hono 2, 2015/2025, mo e ngaahi fatongia kuo tuku mai ‘e he Lao ‘o Tonga ki he Kau Tau.

Ko e vīsone, ko e vīsone ke mateuteu fakapolofesinale ‘a e Kau Tau ke fakahoko honau fatongia ki he fonua ‘o hangē ko ia ‘oku ha ‘i he Lao ki he Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio 1992, pea mo e ngaahi Lao ‘o Tonga. Ko e misiona, ke malu‘i ‘a Tonga ke tau‘atāina pea mo malu, pea ke tokonia ‘a e Pule‘anga lolotonga ‘a e ngaahi taimi ‘o e faingata‘a fakafonua, *national emergency*, kae malava ke langa ‘a e tu‘unga fakasōsiale mo faka‘ekonōmika ‘o e fonua.

Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio, ko e tokolahi kuo fakamafai‘i ‘e he Poate Malu‘i ‘i he tokolahi ‘o e Kau Tau tu‘uma‘u, pē ko e *regular force*, ko e toko 750 fakakātoa, ‘oku malava ke fakapa‘anga ‘a e kau tau ‘e toko 650 mei he patiseti ‘a e Pule‘anga. ‘Oku ‘i ai mo e palani ke ui fakatokolahi, *mobilization* mei he kau tau talifaki, *reserve*, ke ma‘u ‘a e toko 750, pea a‘u ki he toko 1000, pē ko e hā ‘a e tokolahi ‘e fiema‘u ‘e he fonua ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha fakatamaki fakafonua, *national emergency* ki Tonga. ‘E toki fiema‘u ha patiseti mavahe ki he fakatokolahi ‘o kapau ‘e fiema‘u ke ui ‘a e kau tau talifaki, *reserve force*.

Patiseti, ko e patiseti ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2020/2021 ko e pa‘anga Tonga ‘e 10.7 miliona, ‘oku kole heni ‘a e Kau Tau ke fakalahi ‘a e patiseti 2021/22 pea mo e 2022/23 ‘o hangē ko e ngaahi fokotu‘utu‘u fo‘ou ‘oku hā atu ‘amui. Ko e patiseti ‘a e kau tau ‘oku vahevahe ki he:

(a) Ko e peseti ‘e 60% ki he 70% ko e vahe ia mo e monū‘ia mo e *salaries and benefits* ‘o e kau tau, ko e peseti ‘e 30% pa‘anga ngāue *operation*, mo e ako ko e *training*, mo e langa mo e *development*.

‘Oku malava ke fakalahi ‘a e patiseti ki he ngāue, ako mo e langa mei he ngaahi tokoni mei he ngaahi hoa ngāue ‘o hangē ‘oku hā atu. Tokoni mei he ngaahi hoa ngāue, *development partners*, ko e tokoni ki he ako, *training*, langa, *development*, ngāue, *operation*, langa fakalalakalaka mo e langa ‘o Fangatongo, *Military Camp* ‘i Vava‘u he ta‘u ‘e 5 ka hoko mai, ngaahi fale ngāue, ngaahi fale nofo‘anga, pea mo e uafū ‘a e Kau Tau, fai mei ‘Asitelelia. Langa ‘o e ‘Apitanga ‘i ‘Eua, meimei kakato hono langa ‘o e ‘ofisi mo e nofo‘anga, Kau Tau ‘i he Tā‘anga, ‘Eua, ‘omai mo ia mei ‘Asitelelia. Tolu, teuteu ke kamata ‘a e langa ‘o e fale ifi, *band house* ‘i he Kemi Taliai, ko e *People Republic of China*, tokoni ia mei Siaina. Fā, teuteu pē palani langa ‘a e langa *Leadership Centre* ‘i *Masefield Naval Base* ‘i Touliki, tokoni ia ‘a Nu‘usila ...

<005>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia: ...Ko e ako, ‘oku fakapa‘anga ‘e ‘Aositelēlia mo Nu‘usila ‘a e ako ‘a e Kau Tau ‘i he ngaahi ako‘anga ‘i Tonga ni, *USP, Pacific Christian University* pea mo e *TIST*.

‘Oku kei folau atu pē ‘a e Kau Tau ki he ngaahi ako ‘i UK, USA, ‘Aositelēlia pea mo Nu’usila lolotonga ‘a e taimi faingata’a kuo hoko. ‘Oku ta’ofi ha toe folau ako ki ‘Initia, Siaina mo ha toe fonua kehe ‘i he lolotonga ni.

Ko e ngāue (*operation*): ‘Oku tokoni ‘a ‘Aositelēlia ki he ngaahi ngāue ki hono ngaahi ‘o e ‘ū vakale’o he taimi fiema’u ke ngaahi ai (*maintenance*). Pea ‘utu ‘o kapau ‘oku ma’u ‘e he ngaahi vaka ‘a e ngaahi ‘aho ‘oku totonu ke nau folau *patrol* ai ki he malu ‘a e ngaahi potu tahi ‘o Tongá.

2. ‘Oku ‘utu ‘e ‘Aositelēlia ‘a e ngaahi vaka le’o kapau ‘oku nau kau atu ki he ngaahi ngāue fakafeitu’u he malu hotau potu tahi (*regional surveillance operation*)

3. ‘Oku tokoni ‘a ‘Aositelēlia, Nu’usila, *US Coast Guard* mo Falanisē ki he ngaahi vakapuna ‘oku nau folau ‘o malu’i hotau potu tahi (*surveillance flight*). Pea nau lipooti mai ki he *maintenance co-ordination center* ‘i Masefield *naval base*.

4. Ko e aleapau kuo felotoi ki ai ‘a e Kau Tau mo e Kau Tau ‘a ‘Aositelēlia ke foaki ki he Kau Tau ‘a Tongá ha me’alele ngāue iiki *light utility* ‘e 4 ‘i he ta’u ‘e tolu kotoa pē ‘i he taimi ‘oku fetongi ai ‘a e me’alele sotia ‘Aositelēlia ‘i Tonga ni. Na’e kamata ia ‘i he ta’u ni hono tuku mai ‘a e ngaahi me’alele iiki *light utility* ‘e 4 ki he Kau Tau.

5. Ko e ngaahi tokoni kehe ‘i he ngāué, ko ha ngaahi naunau hangē ko e ngaahi me’a malu’i ki he Koviti-19 pea mo ha ngaahi *spare parts* ki he ngaahi loli uta lalahi mei ‘Aositelēlia mo Nu’usila. Ko e ngaahi naunau fetu’utaki fakaletiō mo fakasatelaite ‘i he ngāue ‘a e Kau Tau mei ‘Aositelēlia.

Ko e langa fakalalakaka ki he kaha’u, ko e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou, ako pailate mo e ‘enisinia vakapuna. Neongo ‘oku kei toe pē ‘a e kau pailate, kapiteni ‘e 1 mo e *co-pilot* ‘e taha pea ‘oku lava ‘e he Kau Tau ke *hire* pē ko e rent mai ha vakapuna ke tokoni ki hono malu’i ‘o e potu tahi ‘o Tonga. ‘Oku kei fiema’u ke ako’i ha kau pailate ‘e toko 4 mo ha kau ‘enisinia ‘e toko 3 vakapuna ‘i he ngāue ko eni. Kuo nofo atu ha kau pailate pea mo e kau ‘enisinia ‘o ngāue ‘i muli mo Tonga ni foki ka ‘oku fiema’u ha fetongi ko e fakafuofua ki he pa’anga ‘e 3 kilu ke toe ako’i ha kau pailate mo e ‘enisinia.

Kuo fakafoki ki he Pule’anga *decommissioned* ‘a e vakapuna ‘a e Kau Tau ko e *Beech-18* he kuo fu’u motu’a, pea ‘oku fai ha sio ki ha vakapuna ke fetongi mo fakahoko fatongia ki he malu’i ‘o e potu tahi ‘o Tonga. ‘E tokoni ki he *search and rescue* mo e *medical evacuation* ‘o e kau faingata’a’ia mei he ngaahi motu.

Ko e pa’anga ‘oku fiema’u ki ha vakapuna ko e pa’anga ‘e 1 kilu tukukehe kapau ‘e tukumai pē ha vakapuna mei he kautaha vakapuna ‘a e Pule’anga.

Kuo ‘osi ngāue’aki ‘a e Kau Tau ‘a e fana’anga polo (*range*) ‘i ‘Eua fe’unga mo e mita ‘e 400 ki he *field training* pea fiema’u ke ‘i ai mo e fale fana’anga polo ‘i Taliai *Camp* ke ako’i ai ‘a e fana polo...

<007>

Taimi : 1535-1540

'Eiki Palēmia : ... ki ha tu'unga fakafiemālie pea toki folau ki 'Eua. 'E malava ke ngāue'aki 'e he Polisi, Kasitomú, 'Ofisa Malu'i Mala'evakapuná, pea mo e 'Ofisa Malu'i Pangikē Pulé 'oku fakamafai fakalao ke nau to'o me'atau 'o kapau 'e fiema'u. Ko e patiseti ki he fale fana'anga poló oku fokotu'u ki he 1 miliona.

Ngaahi Me'a kehe, kuo maau hono fokotu'u 'e he Kau Taú ha fu'u pou fetu'utaki *communication tower* 'i he feitu'u ma'olunga taha 'i 'Euá. 'E lava 'i he fu'u pou 'o fokotu'u ki ai ha ngaahi nāunau ki he telefoní mo e letiō ke ma'u 'a e fetu'utaki letiō mo e telefoní ki he hahake 'o 'Euá, pea 'e tokoni ki he malu 'a e kakaí 'o e fonuá 'oku nau ngoue, toutai mo e mata tofua'a ki he hahake 'o 'Euá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fetu'utaki ki he ngaahi feitu'u ko ení 'i he taimí ni. 'Oku kei talitali ki he Komisoni Fetu'utaki 'o Tongá TCC ke fokotu'u ha me'angāue ki he telefoni ki he tauá ke lava 'o fetu'utaki. *Digicel may be approach if TCC does not* pea te mau ki'i feinga mautolu ki ai TCC.

Faka'osí, ko e me'afua ki he ngāue 'a e Kau Taú, ke nau mateuteu ki he taimi kotoa pē 'e fakahoko fatongia 'osikiavelenga ki he fonuá 'i ha fa'ahinga taimi pē kuo tuku mai ai ha fatongia ki he Kau Taú ke fakahoko. Ko e ngata ia 'a e fakamatala nounou ki he Kau Tau Malu'i 'a 'Ene 'Afíó.

Palani Ngāue 'a e Potungāue ki Mulí

Ko e fakamā'opo'opo eni 'a e palani fakata'u 3 'a e Potungāue ki Mulí. Kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue 'a e Potungāue ki hono fakalelei'i mo liliu 'a e ngaahi taumu'a mo e founa fakahoko ngāue, mo e fokotu'utu'u ke malava ke fakatonutonu 'a e faifatongiá, pea mo pātoloaki 'a e ngaahi tefito'i ngāue 'a e Potungāue, ke tauhi ke potupotu tatau 'a e ngaahi vā fengāue'aki fakalotofonuá pē fakavaha'apule'angá ke tauhi mo faka'ai'ai 'a e ngaahi lelei fakalūkufua ma'a Tongá.

1. Ke toe fakapapau'i ange 'oku pau mo lahiange 'a e ngaahi tefito'i fakahoko fatongia 'a e Potungāue 'i he'ene va'a ngāue takitaha, 'a ia 'oku fakamalumu 'i he ngaahi 'Ofisi Fakafonua Fakavaha'apule'anga 'e 9 'oku 'i mulí.

2. 'Oku kei ngāue'i pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ia ke toe fakalahi 'a e ngaahi 'Ofisi Fakafonua Fakavaha'apule'angá fo'ou 'e 3 ki Nu'usila, Uelingatoni, Fisi Suva, Suisalani 'i Geneva. Ko e faka'amú foki ke tokoni 'a e fokotu'utu'ú ni ke toe lelei mo lahiange 'a e ngaahi fiema'u vā fengāue'aki fakavaha'apule'anga mo Tongá pea mo tokangaekina 'a e kāinga Tonga he ngaahi fonua mulí, hangē ko ia 'oku tau fe'ao mo ia 'i he taimí ni, tupu mei he tō mai ko ia 'a e fokoutua fakamāmani lahi ko ia ko e Kolona Vailasi 19. Na'e toe mei faingofua ange hono fakafoki mai hotau kakaí kuo tuku vakā 'i he ngaahi fonua mulí, kapau na'e 'i ai tonu hatau 'ofisi 'i he ngaahi fonua 'e 3 ko eni kae tautautefito ki Fisi mo Uelingatoni.

3. 'E kei fakapa'anga pē 'a e 'Ofisi Fakafonua Fakavaha'apule'anga 'i Abu Dhabi he ko e matapā ia te ne fakatupulekina 'a e ngaahi vā fengāue'aki pea mo e Hahake Lotolotó pea mo e Kūlifā Pēsia. 'E kei fakalahi pē foki pea mo e 'Ofisi Fakafonua Fakavaha'apule'angá 'i he Pule'anga Fakatahataha 'Alepeá, koe'uhi ko e fiema'u 'a e ngaahi vā fakavaha'apule'angá mo e Kūlifā. Pea 'oku matu'aki mahu'inga ke hoko 'a Tonga ko e mēmipa 'o e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'i he 'otu fonua ko eni.

4. Ke fakapapau'i 'oku malu mo hao 'a e kau'āfonuá, kuo vahe'i ai ha pa'anga ngāue ke matauhi ...

<008>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Palēmia: ... 'a e fakalele mo hono malu'i 'o e ngaahi fakamatala fakafefolau'aki. 'Oku fai foki 'a e ngāue ke 'i ai ha mīsini paaki paasipooti fakaeonopooni ange, ngaahi totongi fale'i mo e ngāue fakakomipiuta tauhi e founa fakalele he kau'āfonua fefolau'akí. Ngaahi mīsini sivi matu'aki lelei pea mo hiki hake e tu'unga fakahoko fatongia fakafefolau'aki ki ha tu'unga ma'olunga 'aupito.

Ko e ngaahi liliu ki he 'esitimeti ko ia 'a e potungāue. Pa'anga ke ngāue ki he 'ofisi 'i *Abu Dhabi* 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 1.3 miliona. Na'e tali foki e Patiseti he 2021/2022 ke vahe'i ha pa'anga 'e 1.3 miliona fakapa'anga 'aki e 'ofisi fakafonua fakavaha'apule'anga 'i *Abu Dhabi* he 'oku hoko ia ko e 'ofisi ki he fakaili ai 'a e ngaahi vā fengāue'aki fakavaha'apule'anga pea mo e hahake lotolotó pea ke pehē ki he kakai Pesia. Pea 'oku kei hokohoko 'a e ngaahi ngāue 'a e 'ofisi *UAE* ke fakalahi atu e ngaahi ngāue ke kei hokohoko atu 'a e fakatupulaki 'o e ngaahi vā fakatipilomētika 'i he hahake lotoloto mo Pesia he Kulifa. Pea ke hoko ko e mēmipa 'o e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'i he ngaahi 'elia vāvāofi pē takatakai, ko ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi 'ofisi va'a ki tu'a.

Ko hono ua ko e malu'i 'o e 'ofisi ki muli pa'anga 'e 1.5 miliona. Na'e tali foki 'e he Patiseti 2021/2022 ke vahe'i ha pa'anga 'e 1.5 miliona ke fakapa'anga 'aki 'a e malu'i mo'ui 'a e kau Fakafofonga Fakapule'anga (*Diplomats*) 'i hotau ngaahi 'ofisi fakavaha'apule'anga 'i muli kae pehē foki ki honau ngaahi fāmili.

Tolu, tokolahi 'o e pa'anga ngāue ki he ngaahi 'ofisi fakavaha'apule'anga 'i muli ki he'ene kātoa 'o e feliuliuaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga hū atu, pa'anga 'e 1.2 miliona. Sea ko u tui pē 'oku mahino pē ia ki he Hou'eiki ko e tu'unga fakapa'anga foki 'e ki'i neongo 'oku tatau pē 'a e pa'anga ia ko ē 'oku 'ave ki muli ka koe'uhí foki 'oku si'i me'a vaivai 'etau pa'angá 'otometiki pē hiki ia ki 'olunga 'a e me'a 'a e fetongi pa'anga ko e ngaahi me'a ia ko eni 'oku 'ai ke u fa'a fakamatala atu.

Na'e tali foki e Patiseti 2021/2022 ke vahe'i ha pa'anga 'e 1.5 miliona ke fakapa'anga 'aki 'a e uēsia he ngaahi 'ofisi fakavaha'apule'anga 'i muli tupu mei he feliuliuaki ki he mahu'inga 'o e pa'anga hū atu.

Ko e pa'anga ngāue na'e vahevahe ki he ngaahi 'ofisi fakavaha'apule'anga 'e 10 'i muli ko e 7.3 miliona. Talu mei he Ta'u Fakapa'anga 'o e 2016/2017 'o lele mai ki he ta'u fakapa'anga lolotonga mo e kei tu'uma'u pē 'a e patiseti ko ia 'i he ngaahi 'ofisi 'i muli neongo 'a e uēsia kovi 'i he feliuliuaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga hū atu. 'Oku hā mahino 'a e uēsia kovi ko eni 'i he pa'anga ngāue na'e vahe'i ki he 'ofisi ki muli 'i he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019 he na'e nounou 'aki ia e pa'anga 'e tolu kilu. Pea hiki hake 'a e uēsia kovi ki he fitu kilu he Ta'u Fakapa'anga 2019/20. Pea 'oku 'i ai 'a e tui 'oku toe ma'olunga ange 'a e tu'unga lolotongá fakafuofua ki he 2.8 miliona 'i he nounou 'aki patiseti 'o e ngaahi 'ofisi he 'ū fonua muli. Pea ko e 'uhinga ia ne fu'u fiema'u ke tali 'e he Pule'anga Tonga 'a e fakalahi 'o e pa'anga ngāue ko eni ke ki'i lava e ngaahi 'ofisi Tonga 'o fakalele mo fakahoko 'enau ngaahi taumu'a ngāue.

Fā, fakalelei'i e ngāue fokotu'utu'u ki he malu 'a e kau'āfonua pea mo e founa hono pule'i fakalotongaue 'o e fefolau'aki.

Na'e fai he Patiseti 2021/2022 ke fakapa'anga 'i loto he Patiseti 'a e Potungāue ki Muli ha pa'anga ke fakapapau'i 'oku malu'i pea mo malu 'a e kau'āfonua, 'oku fokotu'u ai ke kau ki he pa'anga ngāue ko eni 'a hono fakakaukau'i e ngaahi founa fo'ou 'e ngāue'aki ki hono tānaki ...

<009>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Palēmia: ... hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakamatala ki he fehū'aki 'o e kakaí pea pehē foki ki hono fakaiuia mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi founa ngāue kuo fakahoko fakaloto'i ngāue koe'uhí ke toe malu ange mo lelei e ngāue 'oku fakahokó. 'Ikai ke ngata aí 'i hono fakalelei'i 'e tokoni ki hotau kakaí 'i heni ka ke tokoni 'i heni ka 'e, ke tokoni foki hotau ngaahi fonua mulí.

Ko e ngaahi naunau fakaonopooni 'oku fiema'ú ki hono paaki 'o e ngaahi tohi kole folau, *passport*, ko e totongi 'o e kau ngāue fale'i mo e ngaahi fakamatala mo e tekinolosia, 'oku ngāue'aki ki hono tauhi mo malu'i e ngaahi fakaikiiki taautaha 'oku tauhi he 'ofisi. Pea pehē ki he malu mo e hū'anga 'o e kau'āfonua 'i he ngāue'aki ha ngaahi misini fakaonopooni fakamuimuitaha ki hono fakamatala mo tala 'o e fakamo'oni paú 'o ha tokotaha kole folau. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito ke fakalelei'i pea ke ngāue'aki pē ha pa'anga 'i loto he pa'anga ngāue kuo 'osi vahe'í. Ko e ki'i fakaikiiki pē ia 'oku lava 'oatu 'Eiki Sea ki he Potungāue ko ia ki Muli.

Palani ngāue 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia

Ko e fakamatala ki he 'Ofisi 'o e Palēmia. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'Ofisi Palēmia. Ko e fatongia e 'Ofisi Palēmia ke tokoni'i mo poupou'i 'a e Palēmia ki hono fakahoko hono ngaahi fatongia tefito 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtone mo e ngaahi lao 'o kau ai, he kuo pau ke lipooti 'e he Palēmia ki he 'Ene 'Afió 'a e tu'unga ngāue 'oku fakahoko 'i he Pule'angá. Ko e Sea foki pē ko e taki 'i hono fakafongia 'o e Pule'angá ki he Fale Alea 'o Tonga.

'Oku hoko haké 'oku hoko foki 'a e Palēmia ko e Fakafongia 'o e fonua 'i he va'a fengāue'aki mo e ngaahi fonua mulí 'i he 'ikai ke 'i ai ha Minisitā ki Muli, ko e tauhi 'o e sila 'o Tonga, ko e 'ulu ki he taki e Pule'angá mo e Sea 'o e Kapinetí, ko e pule'i fakalele fa'ahinga potungāue pē koloa 'a e Pule'angá, tokanga'i e ngaahi lekooti fakapule'anga. Ko e 'Ofisi Palēmia 'oku ne tokanga'i mo fakahoko e ngaahi fatongia ki he Kapinetí.

Ko e vīsoné, ke tataki mo pule'i 'a e Pule'anga ke fakapapau'i ha sosaieti 'oku 'ikai filifilimānako, vahevahe tatau, fakalalakaka kimu'a pea mo lava ke ne feau e ngaahi fiema'u vivili kakai 'o Tonga, ke nau mo'ui fiefia, mo'ui lelei, ako, melino pea mo malu, uoungataha pea ke fakalekesi 'a e kakaí 'o e fonua ke a'usia 'a e ngaahi faka'amu 'i he mo'uí.

Ko 'ene misiona ke poupoua 'a e pule lelei pea ke fakahoko 'a e lelei taha ko e tokoni ki he Palēmia, Kapinetí mo e fonua pea mo e poupou 'a hono fa'u, fokotu'utu'u mo hono siofi 'o hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke taau mo lelei. Ko e mape ko ia e halafononga 'i he palani fakalalakaka e ta'u e, 'a Tonga he ta'u 'e 2 'o e fakalalakaka 'a Tonga he fika 2. 'Oku 'i ai e ngaahi fatongia tefito e 'Ofisi Palēmia ke tokoni ki hono a'usia e ngaahi taumu'a

olá ko e *national income* ‘a e *outcomes* mo e ngaahi taumu’a ngāué, *organizational outcomes* ‘o e polokalama ‘o e *TSDf* 2.

Ko e ngaahi taumu’a ola ki he *TSDf* 2 pē ko e palani langa fakalalakaka ‘a Tonga ko hono 2. Ke palanisi ‘a e fakalalakaka ‘i ‘uta mo kolo pea pehē ki he ngaahi tukui motú. Fakaivia ‘a e fakalalakaka ‘a e tangata mo e fefine ‘oku vahevahe tatau. Ke tali ui ki he pule lelei mo fakamalohia ‘a e pule ‘a e lao. Ke hokohoko atu e ngaahi ngāue tauhi vā mo tu’apule’angá, malu’i ‘a e fonua pea mo e pule tau’atāiná. Ko hono ua ko e ngaahi taumu’a ngāue ko ia *organizational outcome* ...

<002>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Palēmia: ... ke ngāue vāofi mo tokoni ki he ngaahi kautaha sōsaieti sivile mo e ngaahi kulupu e komiuntī, ngāue vāofi ange pea mo e Pule’anga mo e ngaahi Siasi, mo e ngaahi hoa ngāue kehe he fakalalakaka ‘o e ngaahi komiunitī, ke toe lelei ange mo lava ke ngāue’aki ‘a e ‘uhinga mālie mo faitotonu mo fakatefito ‘a e ngāue fakapule’anga he ngāue mahu’inga ange. Ko ene mahino ange ko ia e tu’unga ‘o e fengāue’aki pea mo e kakai fakalukufua pea ‘e malava leva ke lele ‘a hono lelei ‘a hono vahevahe ‘o e ngaahi fatongia ‘o e Pule’anga.

Ke fakaonopooni mo e fa’unga e Konisitūtone pea mo e ngaahi lao ke ho’ata mei ai ‘oku nau muimui ofi ki he tu’unga Fakamāmani Lahi ‘o e ngāue fakatemokalati. Fakalelei’i ‘o e ngaahi vā fengaue’aki mo e ngāue fakataha ‘i he Fakataha Tokoni, Kapineti, Fale Alea mo e Fakamaau’anga. Fakalelei’i ‘a e vā fengāue’aki fekau’aki fakapolitikale, fakamalu’i fonua ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he Pasifiki pea pehē foki ke Fakamamani Lahi. Ko e fa’unga ko ē Potungāue ‘oku polokalama ‘e 4, ‘a ia ka ko e va’a ngāue fakakātoa ‘e 14, fakaikiiki, pea ‘oku lakanga ai ‘e 285, kau ai e kau pule fakavahefonua mo e kau ‘ofisakolo. Pea ‘oku lolotonga ngāue e toko 258, ka ‘oku lolotonga kei ‘atā ‘a e 27.

Ko e, ‘oku ou tui ko e ngaahi fakaikiiki holo ko ē ‘oku faingofua pē ‘a e ngaahi va’a, ‘a e ngaahi va’a, ko e me’a pē te u tokanga atu ki ai, ko e patiseti fakakātoa fe’unga ia mo e pa’anga Tonga ‘e 11.11 miliona, ko e *recurrent* ko e pa’anga ‘e 8.5 miliona, pea ko e *donor funding*, pa’anga ‘e 2.6 miliona.

Ko e ngaahi ‘elia fo’ou eni ‘i he ngāue ko ia ‘a e Potungāue, ‘oku ‘i ai e fale nofo’anga fo’ou ‘o e Kovana Vava’u, fe’unga ia mo e pa’anga ‘e nimakilu, ko e ngaahi fakalelei ki he ngāue fakapule’anga ko e hiki ko ia ‘a e va’a Pule’anga fakakolo mei he *MIA* ki he ‘Ofisi ‘o e Palēmia, fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 3.29 miliona. Foaki ‘o e me’a’ofa ki he kau ngāue ko e *PMS* he Ta’u Fakapa’anga ‘oku pa’anga ‘e uamano valuafe.

Fakalahi e patiseti ki hono fakalahi hake vouti ‘inasi ko ia vāhenga mālōlō e ongo Kovana, mei he peseti ‘e 10 ki he peseti ‘e 20. Ko e monū’ia ngāue ko ia e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe ko e *duty allowance*, fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 43, ‘e fākilu tolumano. Pea ‘oku ‘i ai mo e pa’anga ngāue ki he ngaahi Komiti Fakalalakaka ‘i he ngaahi tukui motu. Me’a fo’ou eni ‘e taha Sea, ‘oku ‘i ai mo e lakanga, *Associate Minister* ‘e 3, ‘oku fokotu’u ‘i he ‘esitimetī, ‘oku fakapa’anga pē mei he ‘Ofisi ko ia ‘o e ‘Ofisi Pa’anga, ke tokoni ki he ngāue ko ia ‘a e kau Minisitā, kia kinautolu ko ia ‘e fili mei ai mei he kau Fakafofonga Fale Alea ‘oku ‘ikai ke nau Minisitā.

Ko e lava ia e, 'a e me'a mei he 'Ofisi Palēmia, ko e palani ngāue, fakamatala patiseti 'a e, 'i he pisinisi ko ē 'a e Pule'anga, ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Ko e palani ngāue fakata'u tolu 'a e Potungāue na'e fatu ia 'o fakataumu'a ke ne tataki e halafononga 'o e Potungāue ki he Ta'u Fakapa'anga 'e 3 ka hoko mai, pē 'uluaki Ta'u Fakapa'anga 2021/22, 'oku ne 'omi 'a e palani ngue fakata'u, fakata'u 1, ke muimui ki ai 'a e Potungāue. Ko e palani ngāue ko eni 'oku ...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Palēmia: ...fokotu'u 'a hono ngaahi taumu'a ngāue 'o fakafenāpasi pē mo fakafelāve'i mo e ngaahi me'a mahu'inga ko eni 'e tolu.

1. Palani langa fakalalakaka fakafonua hono 2 ko e *TSDF* ua.
2. Ko e lao mo e founa kuo tu'utu'uni ke ngāue'aki, 'a ia ko e lao ko ē ki he pisinisi ko ē 'a e Pule'anga pea mo hono fakatonutonu 'a ia ko e 2022 pea mo e *amend* na'e fai ki ai 'i he 2026 pea mo e 2010.

Lao ki he Ngaahi Kautaha (*Companies Act*) 1995 pea ko e C. Ko e founa ngāue ko ē ki he tu'utu'uni ngāue *working policies* pea ko hono

3. Ko e palani pisinisi 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.

Te u lave leva he 'uluaki ko e palani langa fakalalakaka fakafonua 2 (*TSDF* 2) – Ko e palani ngāue pē ko e mape folau 'a e potungāue kuo 'osi fakatoka ia ke ne poupu'i 'a e ngaahi kaveinga folau 'a e Pule'anga mo e fonua fakalukufua 'osi fakanofonofo 'i he palani langa fakalalakaka 'a Tonga, pea fakapapau'i 'oku muimui ki he vīsone 'a e Pule'anga mo e fonua. 'A ia ko hono fakanounou 'oku pehē ko e paotoloaki 'a e fakalalakaka ke fakalekesi e mo'ui ki he Tonga kotoa. Mahalo 'ikai ke loto sai e fo'i fakatonga ko ia tonu pē ke toe 'eke ki he Minisitā ko ē *MEIDECC* ke toe 'omi ha fo'i fakatonga 'oku toe loloto ange ke ne hanga 'o 'omai ke kakato 'a e me'a ko ia, ka neongo ia te tau hoko atu pē 'Eiki Sea.

Ko e tokoni ke ikuna'i mo maa'usia 'a e vīsone ko ia kuo pau ke feinga 'a e potungāue ke ne ngāue'i 'a 'ene palani ngāue kae lava ke ma'u 'a e ngaahi ola pea mo e ngaahi kaveinga ngāue 'oku fakahā mahino 'i he palani langa fakalalakaka 'o e fonuá. Ko e ola 'o e ngāue 'e 17 'oku fekau'aki mo e potungāue.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea. Tapu mo e Feitu'una faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Palēmia. Sea 'oku fai e fiefia lahi he lipooti 'oku fakahoko mai, ka ko e kole atu pē Sea ko e 'uhinga ko 'etau taimi 'oku hangē kiate au ko e potungāue 'e 6 'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, na'a lava ke fakahoko, 'oku 'i ai 'a e maama lahi 'i he ngaahi fakamatala 'oku 'omai na'a lava ke toki fakakakato fakalelei 'apongipongi Sea ko e 'uhinga ko 'etau taimi 'asinga na'e 'i ai 'a e fanga ki'i fakataha na'e fokotu'utu'u ki he 'osi 'a e Fale fai atu 'a e fokotu'u, mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Toe pē 'a e potungāue 'e ua, ka 'oku ou poupuu atu tau ki'i piliote hē ka tau toki hoko atu 'apongipongi, ko e ki'i koma pē, ki'i koma pē kae toki.

Sea Komiti Kakato: Ko ia na'e tuku atu pē ki ho'o fiemālie ka ko eni 'oku mou laumālie lelei mou toki me'a mai 'apongipongi 'o faka'osi pea toki tukuange ki he ongo Hou'eiki e Fale ni, Hou'eiki Nōpele mo e kakai ke fai ha'anau tālanga, ka ko hono faka'osi tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi, tau kelesi.

Kelesi

<007>